

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Бакалаврська робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «ДІАЛЕКТИКА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
МЕМОРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ У ФЕДЕРАТИВНІЙ
РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Гулевич Владислав Андрійович

Наукова керівниця:

Викладачка кафедри політології НаУКМА,
кандидатка філософських наук,
доцентка, Амельченко Н.А.

Рецензент Прізвище, ініціали

Бакалаврська робота захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2022 р.

План роботи

Вступ.....	с.3-7
1.Теоретичні концепти форм пам'яті. Поняття «соціальних рамок пам'яті» та «місць пам'яті». Зв'язок пам'яті з історією, міфом та ідеологією.	с.8-19
2.Ретроспективний огляд динаміки змін політики пам'яті і опрацювання минулого у ФРН. Замовчування, Голокост і питання колективної вини післявоєнних років.....	с.20-29
2.1. Суперечка істориків 80-х років як поворотний пункт в еволюції формування національної пам'яті в Німеччині.....	с.29-35
2.2. Політика минулого і ідеологічний ландшафт у колишній НДР. Наратив про «визволення» і складнощі інтеграції у меморіальних ландшафт ФРН.....	с.35-44
2.3. Глобальні імплікації німецьких меморіальних диспозитивів та практик в контексті загальноєвропейської меморіальної культури. Етичний поворот у меморіальній культурі 90-х років.....	с.44-52
3. Огляд теорії шкіл дискурсивного аналізу	с.53-57
3.1 Дискурсивний аналіз сучасного навчального шкільного підручника з історії в Німеччині. Основні акценти і міфологічні конструкти інституціолізованих практик пам'яті ФРН.....	с.58-59
Блок 1.....	с.61-71
Блок 2.....	с.72-81
Блок 3.....	с.82-96
Блок 4.....	с.96-105
Висновки.....	с.106-124
Додатки 1.....	с.129-146
Додатки 2.....	с.147-158
Анотація	

Вступ

Невдовзі після закінчення Другої світової війни та визволення жертв концентраційного табору Аушвіц, німецький соціолог Теодор Адорно досить критично висловився про спроможність світової культури до одужання після руйнівних наслідків Голокосту як апогею технологічної раціональності. Його критичний висновок: «писати вірші після Аушвіцу - це варварство»¹. З дивовижною проникливістю соціолог вбачає у ганебних і жорстоких подіях Другої світової війни, котрі призвели до винищення європейського єврейства та багатьох інших соціальних груп, такий стан справ, котрий не підлягає опису лінгвістичними спроможностями людської мови, а отже – навряд підлягає пригадуванню, якщо вважати, що жоден спогад не можливо здобути «у вакуумі», а лише через комунікацію. Мовчання стає для Т.Адорно новою травматизованою рефлексивністю про минуле ². Натякаючи на симптоматичну безмовність, що виникла на уламках світової трагедії, Т.Адорно постулює не лише кризу мови, але і кризу культури, котра пережила свою смерть, німецької та європейської ідентичності, що втратилі своє екзистенційне підґрунтя, і насамкінець онтологічний виклик нашій *пам'яті*, котра мусить впоратися з великою травмою і вступити у двобій із *забуттям*.

Позиція Адорно виражає психоіндивідуальний рівень травми певної соціальної групи, а саме - післявоєнного покоління німців 50-х років. Реакцією на біль, страждання і спантеличення стала неможливість артикулювати травматичні

¹ Adorno, Theodor W.: Kulturkritik und Gesellschaft. In: Gesammelte Schriften, Band 10.1: Kulturkritik und Gesellschaft I, «Prismen. Ohne Leitbild». Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977, с. 30

² Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — с. 256-259

спогади. Саме замовчування стало визначальною рисою післявоєнного покоління. На цьому принаймні наполягає дослідниця пам'яті Алейда Ассман, аналізуючи меморіальну політику у її динаміці після Другої світової війни³. Кейс Т.Адорно, на думку авторки, серед іншого підіймає важливе питання «пам'яті» як такої – як *індивідуального і колективного пригадування*, реконструкції минулого, з одного боку, як *міфілогізованої субстанції*, котра впливає і визначає теперішнє і майбутнє певної спільноти і її індивідів, з іншого боку, і, зрештою, як *матеріал*, завдяки стратегічній і точковій реконструкції якого теперішнє стверджується і формується, а минуле видозмінюється згідно з державними потребами у «правильній» пам'яті, себто слугує певній ідеології⁴. Останнє ми визначаємо як державна політика пам'яті, котра має інституційну природу.

Актуальним окреслений напрямок дослідження, на думку автора, видається передовсім з огляду на недостатню теоретичну розробку у сфері «колективної пам'яті» в українських дослідницьких колах. Українська політика пам'яті потребує переосмислення, нормалізації і інтеграції багатьох суперечливих з історичної точки зору речей, постатей і подій у меморіально-культурний ландшафт.

По-друге, за браком теорії, а також цілеспрямованої і виваженої інтегративної політики пам'яті на інституційному рівні практична інструменталізація колективно-меморіального ландшафту нації може мати непередбачувано руйнівні наслідки. У момент написання роботи автором передчувався граничний злам і актуалізація тематики пам'яті за надзвичайних обставин, що і сталося. Нинішня імперіалістична війна рф проти України якнайяскравіше унаочнює, що предметом державної політики пам'яті можуть стати як програші, трагедії нації, котрі викликають спільні зусилля, так і перемоги, що вони, як висловлюється

³ Там само, С.24

⁴ Там само, С.26-28

Ернест Ренан, викликають колективні піднесення, захват, гордість ⁵. Міфологізація минулого стає інструментом мобілізації мас на нову війну «добра» проти «зла», метою якої є реактуалізація перемоги, котра є умовою існування режиму, з одного боку, і засобом лікування травмованої колективної свідомості нації, з іншого боку. Послуговуючись термінологією К.Шмідта, у Європі вперше з часу неоліберального повороту народилося «політичне» ⁶, позаяк війна чітко розділила сторони на «друзів» і «ворогів» неоімперіалістичних амбіцій російської федерації.

Тож у цій роботі робиться спроба не лише проаналізувати теоретичні засновки представників «студій пам'яті» і похідних узагальнень щодо меморіально-культурної та історичної політики. Передусім йдеться про спробу на практичному кейсі німецької пам'яті після Другої світової війни вказати на тенденції, форми і диспозиції конструювання пам'яті у її змінній динаміці та трансформаційному потенціалі. Німецький випадок є красномовним і міг би стати прикладом для держав, що прагнуть впоратися зі своїм авторитарним чи тоталітарним минулим і теперішнім. Найголовніше ж – деконструювати чинний формотворчий міф пам'яті, котрий так чи інакше присутній у політичній свідомості нації. Спроба деконструкції німецького чинного міфу пам'яті буде втілена завдяки дискурсивному аналізу з поєднанням засновків соціальних конструктивістів Е.Лакло і Ш.Муффа, а також Н.Феркло як представника критичного дискурс-аналізу.

Метою дослідження є висвітлення національної меморіальної культури та політики пам'яті у сучасній ФРН.

Зважаючи на мету дослідження, виокремимо наступні **завдання**:

⁵ Цит. за Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — С. 40

⁶ Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. 1992. № 1. С. 37-67.

- концептуалізувати поняття «індивідуальної пам'яті», «колективної пам'яті», «соціальної пам'яті», «національної» або політичної пам'яті, а також «рамки пам'яті», «місце пам'яті» й суміжні поняття;
- визначити і прослідкувати еволюцію та динаміку змін у німецькій культурі пам'яті у ФРН, а також місце Голокосту як «місця пам'яті» у загальній національній меморіальній парадигмі;
- розкрити загальні особливості меморіальної політики у колишній НДР, визначити ідеологічні механізми її формування і складнощі інтеграції у загальнонімецький ландшафт пам'яті;
- проаналізувати культурно-інтелектуальне явище «суперечки істориків» у ФРН середини 80-х років і визначити його вплив на переорієнтацію німецьких меморіальних диспозитивів та практик;
- висвітлити основні дискурс-аналітичні підходи і схематично виділити дискурс-аналітичні категорії, за якими відбуватиметься аналіз підручника з історії;
- застосувати дискурс-аналітичні підходи Е.Лакло, Ш.Муффа та Н.Феркло до розгляду сучасного навчального підручника з історії у Німеччині; виділити основні акценти і міфологічні конструкти інституціолізованих практик пам'яті.

Об'єктом дослідження є національна меморіальна культура та політика пам'яті.

Предметом дослідження є сучасний стан та динаміка еволюції національної меморіальної культури та політики пам'яті у ФРН.

Методологія та методи дослідження – у першій теоретичній частині роботи були використані теоретичні напрацювання та зауваги представників «студій пам'яті» (А.Ассман, М.Хальбвакс, П.Нора), а також висвітлювалися позиції Т.Адорно, Е.Ренана та інших. У другій частині залучалися праці сучасних німецьких науковців та науковиць, котрі переймалися питаннями національної меморіальної культури та політики пам'яті ФРН, серед них Н.Фрай, А.М. Мечерліх, Т.Адорно, Ю.Габермас, Е.Нольте, Я.Гольгер-Кірш, К. Гроссе Крахт,

К.Легеві та А.Ланг, К.Классен та інші. У дискурс-аналітичній (практичній) частині взято до уваги позиції Н.Феркло, Е.Лакло та Ш.Муфф.

Згідно з метою наукового дослідження був використаний дискурс-аналітичний метод для розгляду диспозитивів чинного у Німеччині меморіально-національного ландшафту. Окрім того було застосовано методи систематизації даних, спостереження та узагальнення, зіставлення, історичний метод та класифікація.

Джерельну базу дослідження складає шкільний підручник з історії Німеччини «Entdecken und verstehen» за 9-10 класи видавництва «Cornelsen», розроблений для шкіл міста Берлін та федеральної землі Бранденбург.

Структура та обсяг наукової роботи. Робота складається зі вступу, 3 основних розділів, 8 підрозділів, серед них 4 дискурс-аналітичні блоки, висновків, додатків 1, додатків 2 та анотації. Загальний обсяг – 128 с.

1. Теоретичні концепти форм пам'яті. Поняття «рамки» та «місць пам'яті».

Зв'язок пам'яті з історією, міфом та ідеологією.

Вперше тематикою «пам'яті» і розрізненням виявів її неоднозначної природи перейнявся соціальний філософ, послідовник бергсоннівського та фрейдиських підходів Моріс Хальбвакс. Відчутним поштовхом до такого роду досліджень на межі свідомого та несвідомого, індивідуального та публічного послугувала Перша світова війна, відголоски котрої стали предметом травматичних спогадів того покоління. М.Хальбвакс одразу ж надає своїй студії пам'яті соціологічного підґрунтя і тим самим виводить «пам'ять» з-під імперативу суто індивідуально-психологічної проблематики, екстеріоризує її у публічну площину трактувань і наукових узагальнень про її природу. Відповідно до цього М.Хальбвакс аргументує у своїй праці «Соціальні рамки пам'яті» на користь того, що індивідуальна пам'ять безпосередньо узалежнена від соціального середовища, в якому вона формується. Індивідуальні спогади є індивідуальними лише в тому сенсі, що належать приватній пам'яті суб'єкта, тобто, за способом їх розміщення, однак спосіб їх формування у свідомості є безальтернативно суспільним⁷. Важливу роль у формуванні пам'яті відводиться мові і лінгвістично-понятійним конструктам, котрі означають нашу реальність, інтеграціям з іншими індивідами певних груп (соціуму загалом), котрі уможлиблює спільний і конкретно-індивідуальний досвід, і загалом усіма матеріальними і нематеріальними продуктами соціальної реальності, з котрими індивідуальна пам'ять знаходиться у стані перманентної «синхронізації»⁸. У цьому сенсі Хальбвакс відзначає: «Будь-який спогад, скільки завгодно особистий...(),..., співвідноситься з цілим комплексом понять, котрими володіють й інші люди окрім нас, з різними обличчями, групами, місцями, датами, словами і словесними формами, а також

⁷ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007. —С. 27-32

⁸ Так само, С.57-72

із міркуваннями та ідеями, тобто з усім матеріальним та звичаєвим життям спільнот, котрим ми належимо або належали раніше... » ⁹ . (*Тут і надалі переклад мій – В.Гулевич*)

Отож, індивідуальна пам'ять існує у певній соціальній системі координат, де займає певне положення. Стосовно самої себе індивідуальна пам'ять є внутрішньою та особистою; пам'ять соціальна є зовнішньою та колективною стосовно конкретного індивіда ¹⁰. Рефлексивна і комунікаційна природа пам'яті засвідчується тезою М.Хальбвакса «мовлення – це засіб розуміння» , і лише з нього слідує здатність людини до реконструкції сказаного, почутого, відчутого, побаченого, пережитого і співпережитого, що і складає меморіальний резервуар ¹¹. Індивідуальна пам'ять, за М.Хальбваксом, – це завжди «спільне пригадування» в тому сенсі, що жодна пам'ять не обходиться без понятійного каркасу, досвіду і практик сьогодення, а відтак «суспільство зобов'язує людей час від часу не лише подумки відтворювати колишні події свого життя, але також і ретушувати їх, підчищувати і доповнювати...» ¹². Аби «пригадати», варто звернутися до пам'яті «іншого», до «чужої пам'яті», котра є і нашою власною водночас.

Постулюючи її невідривність від соціального контексту і формотворчого впливу соціального, М.Хальбвас робить припущення про модус буття пам'яті (як індивідуальної, так і будь-якої іншої) у певних рамках, в яких ресурси пам'яті існують і в які остання неunikно поміщається, відколи людина переймає навички мовлення та орієнтації у просторі - «соціальні рамки пам'яті». Оскільки М.Хальбваксу на час написання його робіт досі був властивий психологізм поруч із поступовою соціологізацією предметів пізнання, він робить припущення про

⁹ Там само, С. 71

¹⁰ Хальбвас М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвас, пер. с фр. М.Г. — М.: Неприкосновенный запас, номер 2, 2005. - Режим доступа до ресурсу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html>

¹¹ Хальбвас М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007, С. 115-118

¹² Там само, С. 151

існування соціальних рамок пам'яті, котрі уможливають і структурують наші спогади, у їх співвідношенні із сновидіннями, багато посилаючись на З.Фрейда. Узагальнюючи, сновидіння, за М.Хальбваксом, не передбачають пригадування або усвідомленого процесу «пам'ятання», вони завше є продукцією несвідомого. Те, що сприймається уві сні як спогад, є лише образ, натхненним свідомим досвідом і інтерпретованим у безпосередньому відстикуванні від соціальної реальності, а відтак позбавлений точних причинно-наслідкових зв'язків¹³. Хоч він (сон) є зрозумілим для суб'єкта сновидіння, бо «наслідує» реальність, а все ж є неясним (невпізнаваним, прихованим), бо він «викривлює» її. Індивідуальна пам'ять, на контрасті, є продуктом раціональної мозкової діяльності й у своєму становленні узгоджується із параметрами, заданими перебуванням індивіда у певних соціальних колах, великих чи малих, специфічно орієнтованих, котрі мають власний досвід, минуле, орієнтацію, матеріальні чи нематеріальні продукти підтримування власної ідентичності. Резюмуючи, М.Хальбвакс каже: «сновидіння ґрунтуються лише на самих собі, тоді як наші спогади опираються на спогади всіх інших людей і на спільні рамки пам'яті нашого суспільства»¹⁴. Логіка оповіді спонукає нас надалі концептуалізувати термін «групова пам'ять». Первинною ланкою, котра створює каркас для індивідуальних спогадів, є «пам'ять групи» або ж «групова пам'ять», котру А.Ассман назвала б «соціальною пам'яттю»¹⁵.

Колективною пам'яттю М.Хальбвакс називає генералізовану пам'ять колективу, незалежно від його модальностей, вбачаючи у наявності спільного досвіду і почуття співпричетності вияви колективності групи¹⁶. Під групою ж можемо мати на увазі родину, групи інтересів, а також групи професійні, релігійні,

¹³ Там само, С.32-73

¹⁴ Там само, С. 71-72

¹⁵ Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — С. 22-26

¹⁶ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвакс, пер. с фр. М.Г. — М.: Неприкосновенный запас, номер 2, 2005

етнічні, класові, зрештою, досить великі колективи, котрі посідають певну ідентичність з огляду на їх тривалі (чи обмежені) взаємозв'язки. Пам'ять покоління М.Хальбвакс також відносить до групової пам'яті більшої часової протяжності. З груповою пам'яттю індивідуальний її вимір перебуває у безпосередньому взаємопроникненні та обміні.

З одного боку, індивідуальні спогади про подію творять загальне її бачення у комунікації з представниками групи. Групова пам'ять завжди є рухливим, фрагментованим, рефлексивним і доповнюваним комплексом спогадів, котрий підлягає реконструкції через звернення до «іншого»¹⁷. Водночас індивідуальна пам'ять завше є інтергруповою або поміж-груповою, оскільки індивід протягом життя змінює соціальні групи, професійні інтереси, самоідентифікацію, світогляд й інші маркери ідентичності. Групова пам'ять визначається конфігурацією гуртування індивідів у ній та певними часовими рамками, протягом яких циркулюють ті чи інші спогади і колективні бачення¹⁸. Мірою проходження певного відтинку часу людські групи видозмінюються, фрагментуються, взаємопоглинаються та перетинаються, а відтак певні аспекти групової пам'яті більше не підлягають реконструкції через зникнення обставин, котрі зумовили їхнє виникнення і «жевріння». Схоже відбувається із пам'яттю поколінь, котра також перебуває у певному часовому горизонті досяжності. Як тільки покоління фізично зникає, зникає і пам'ять, котру в іншому випадку можна було би відновити, звернувшись до матеріальних чи нематеріальних об'єктів покоління, його ідей, свят, ритуалів, практик, спільних звичок, елементів його побуту та світогляду. Артикульована М.Хальбваксом взаємозумовленість спогадів у самій структурі соціального і обернений вплив цієї формотворчої соціальної реальності на минуле індивідів, груп і навіть націй прояснює деякі аспекти згаданих раніше «соціальних рамок пам'яті».

¹⁷ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007. — С.119-152

¹⁸ Там само, С.119-152

За визначеннями М.Хальбвакса можна виснувати, що соціальна рамка є «...комплекс стійких і панівних уявлень...»¹⁹, котрий дозволяє «локалізувати» і «пригадувати» щось з огляду на простір, час і середовище. Так, соціальні рамки як комплекс усього продукованого людським соціальним життям конструюють і надають форми, місця, забарвлення і модуси існування нашим спогадам, коротко, нашому минулому. Згідно із такою концепцією, до прикладу, індивід не може пригадати своє колишнє життя на батьківщині, де не був десятиліттями, об'єктивно, адже процес його пригадування незримо окреслюють чинні панівні соціальні рамки – уявлення та конструкти про те, що можна і варто згадувати і як це згадувати. Саме в цьому сенсі М.Хальбваксу йдеться про «пригадування» або «реконструкцію». Цими термінами він позначає співвіднесенням теперішнього стану речей, що обрамлений об'єктивністю соціального світу для суб'єкта, із своїми спогадами, в ході якого останні будуть підлаштовані, вмонтовані у панівну рамку із значними трансформаціями²⁰.

Водночас, і тут варто вживати поняття «локалізація», індивід повсякчас поміщає певні спогади і події у загальну матрицю соціального, маркує певні спогади одиничними, груповими, колективними, національними і тим самим видозмінює саму соціальну рамку, котра поповнюється іншими сенсами²¹. Отож між рамкою та індивідом спостерігається значний «соціальний метаболізм».

Теоретичний доробок А.Ассман у сфері історичної політики та досліджень пам'яті видається незрівнянно більш глибоким та диференційованим і заслуговує нашої уваги. У праці «Меморіальна культура та історична політика» А.Ассман вдається до висвітлення динаміки «індивідуальних» і «групових» спогадів, значно деталізуючи і розводячи по різні боки концептуально відмінні і такі суміжні й нечіткі у М.Хальбвакса види «пам'ятання». Так, науковиця подібно до М.Хальбвакса визнає соціальну «залежність» індивідуальної змоги

¹⁹ Там само, С.138

²⁰ Там само, С.119-125

²¹ Там само, С.152-160

реконструювання минулого через приналежність індивіда до «ми-груп», котрі є гетерогенні у своєму впливі на суб'єкта. До «ми-груп» А.Ассман відносить сім'ю, покоління, спільноти, нації, культурні єдності, в яких індивід перебуває і через які себе визначає ²². Усі вони є резервуарами «соціальної пам'яті». Приналежність і ідентифікація, спільний досвід та комунікація значно розширюють індивідуальну пам'ять, котра сама по собі для А.Ассман є фрагментована, непередавана, неформлена і лабільна, пролонгуючи горизонт того, що індивід потенційно може згадати в межах тих чи інших соціальних груп, життя яких обмежене простором-часом, як родина ²³. Соціальна пам'ять поколінь та колективів в свою чергу обмежена, проте ширшим горизонтом. Ця часова обмеженість дає назвати такий вид пам'яті «оперативною» або (за М.Хальбваксом) «живою» пам'яттю, котра вичерпується разом із припинення комунікативних практик, що слугують її відтворенню ²⁴.

Натомість, варто відзначити критику А.Ассман поняття М.Хальбвакса «колективна пам'ять», котре вона, солідаризуючись із визначенням Р. Козеллека «не існує колективних спогадів, але існують колективні умови для можливих спогадів», визначає як надто неоднозначне і не-соціологічне у сенсі його конотації ²⁵. Це поняття може хибно реферувати до природності або біологічної зумовленості «колективів», що стає причиною ідеологічних маніпуляцій та конструювання міфів навколо колективних сутностей – і тим самим підміняється комунікативно-дискурсивна та ідентичнісна генеза будь-якої групи індивідів, котра є для А.Ассман первинною. «Колективне» у минулому, це поняття стало у ближчий нам час тим, що Т.Адорно називає «соціальною ідеологією», котра інструменталізує пам'ять, деформує, підправляє її, аби ствердити нинішні відносини панування або виправдати існування певного ладу. Остаточною ж метою сучасної йому соціальної ідеології за Т.Адорно є «суспільство забуття»

²² А.Ассман, С.17-19

²³ Там само, С.19-22

²⁴ Там само, С.19

²⁵ Цит. за Ассман, С.26-29

або «людство без пам'яті» ²⁶. Така ідеологія стала прикметною ознакою післявоєнного німецького суспільства, котра прагнуло витіснити пам'ять про злочини націонал-соціалістичного режиму. Не дивно відтак, чому для А.Ассман пам'ять колективна є пам'яттю політичною ²⁷, а отже і такою, котру можна «політизувати», використати, міфілогізувати в цілях легітимності та покори.

Повертаючись до комплексної типології видів пам'яті за А.Ассман, науковиця концептуалізує свої «виміри пам'яті» відповідно до певних категорій, таких як «носій», «середовище» та «опора», котрі у своїй взаємодії дають окреслити різні за специфікою форми «пригадування» ²⁸.

Індивідуальна або ж нейронна пам'ять має біологічне підґрунтя і реалізується окремим носієм (індивідом) у контексті його соціальної інтерактивності та комунікації з одного боку, та культурну інтерактивність через культурні медіатори (знаки, символи) у інтергрупових полях взаємодії, з іншого боку ²⁹.

Соціальна пам'ять, за А.Ассман, висуває на перший план групову комунікацію, котра є трансцендентною стосовно окремого індивіда і сама стає носієм пам'яті, як-от: покоління, різні групи інтересів, родина тощо. Соціальні групи творять незалежні одне від одного рамки соціальної пам'яті, в які індивіди включені і котрі підтримують через міжособистісні контакти в контексті груп ³⁰. Опорою соціальної пам'яті також стають символічні медіатори, як оповіді, тексти, фото, знаки, хроніки, записники – усе, що матеріально та нематеріально засвідчує об'єктивність їхнього життєсвіту, у котрий можна заглибитися і про минуле якого можна згадати. Але навіть такі опори є мінливими щодо історичної

²⁶ Адорно, Т. Що означає «опрацювання історії» [Електронний ресурс] / Теодор Адорно, пер. з нім., анотація і примітки Віталія Брижніка. – М.: Філософія освіти. Philosophy of Education. 2018. № 1 (22)

²⁷ Ассман, С. 34-35

²⁸ Ассман, С.29-34

²⁹ Там само, С. 29-34

³⁰ Там само, С.51-55

плинності і розчиняються в історії або ж стають непотрібними, коли зникає соціальна група.

Якщо описані вище формати пам'яті мають суто біологічне підґрунтя і обмежені часовим горизонтом, то колективна (політична, національна) пам'ять та культурна пам'ять повністю поривають із фізичними носіями пам'яті і непомірно пролонгують своє існування на матеріальних інформаційних носіях або ж в інститутах, а також продукованих культурих об'єктиваціях у вигляді символів, практик, річниць, спільних ритуалів, пам'ятників, романів, фільмів, літописів і так далі ³¹. Культурна пам'ять є для А.Ассман найбільш широким поняттям, котре відповідно передбачає існування символічних медіаторів, що переймають на себе акумуляцію пам'яті, забезпечують її континуальність і (за деяких чинників) відносну незнищенність. Так довго, як символи і культурні медіатори здатні відтворюватися на інституційному рівні, культурна пам'ять може і буде збережена. Ось чому культура може зберігатися незалежно від зміни поколінь. Опорою культурного «пригадування» стають практики комеморацій, самі символи і їх реактуалізація (періодичні відтворювання у вигляді ритуалів та річниць)

Формати пам'яті за А.Ассман ³²

Основа опрацювання	Біологічне опосередкування		Символічне опосередкування	
	нейронна	комунікативна	колективна	індивідуальна
Формат пам'яті	Індивідуальна пам'ять	Соціальна пам'ять	Політична (нац.) пам'ять	Культурна пам'ять

З цього результують принаймні три генералізовані висновки про природу соціально зумовленої пам'яті:

³¹ Там само, С. 51-55

³² Ассман, С. 34

- 1) горизонт її протяжності і відтак потенційної можливості її «конструкції» непомірно довгий (якщо не нескінченний)
- 2) такі «ми-пам'яті» більше не базуються на індивідуальних чи комунікативних спогадах групи, а радше повністю екстеріоризовані у матеріальний світ речей, котрий можна зберігати, експонувати і локалізувати
- 3) такі види пам'яті доступні для кожного індивіда і більше не потребують ні безпосереднього досвіду, ні наявності фізичних носіїв пам'яті, себто існують поза часом і простором (консервуються), і зрештою стають у пряму *конфронтацію з історією*, котра, за висловом Ернеста Ренана, екзистенційно загрожує національним конструктам колективної (політичної) пам'яті³³. Схоже висловлюється і П'єр Нора, коли неметафорично каже, що «істинна місія історії – зруйнувати пам'ять»³⁴. Підважити пам'ять або скоріше панівний спосіб «пригадування» минулого можна через деконструкцію міфу, котрий інституційно закладений у меморіальний політичний ландшафт певної нації або спільноти.

Сам міф у структурі пам'яті відіграє визначну роль, і саме йому у роботі виділитиметься лівова частка оповіді. З одного боку, А.Ассман погоджується з тим, що міф постає у вигляді «хибної свідомості», інструменту «афективного засвоювання власної історії» конкретного індивіда в контексті великого колективу, котрий таким чином прокладає свій власний, відмінний від інших шлях крізь історію. Історичні міфи нації мають форму позачасових оповідей про націю і слугують живильним елементом соціальної структури колективу, котра поєднує минуле та майбутнє у повторюваному акті самовідтворення через спільні акти, дискурси, наративи. Міфи часто є резистентними до історичного універсалізуючого впливу, оскільки, за П.Новіком, колективна пам'ять «не

³³ Цит за Ассман, С. 40-41

³⁴ Франция-память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пюимеж, М.Винок; Пер. с фр. Д.Хапаевой; Науч. Конс. Пер. Н. Копосов. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 1999. - С. 17-51

терпить багатозначності і редукує історію до міфічних архетипів»³⁵. Міфи слугують опорою колективній ідентифікації і єднанню, орієнтації колективу в історичному просторі. На думку Е.Ренана, котрого А.Ассман означає предвісником «студій пам'яті», нації творяться через міфіологізацію (етніцистська нація з міфом, зверненням у минуле) і модернізацію (політична або громадянська ідентичність з міфом, зверненням у майбутнє)³⁶.

На думку автора, ці два чинники неможливо диференціювати і розвести по обидва боки, оскільки вони є тісно переплетені між собою. Натомість, релевантно схилитися до думки, що на певному еволюційному щаблі націєтворення кожна нація проходить етап формування власного структурного «міфу», до розробки і винаходу котрого долучаються представники панівних еліт, що власне і творять націю, надають «уявленому колективу» ще й матеріального модусу буття через створення історичного-культурно-медіально спільного простору, що руйнує старі бар'єри розрізнених мікро-спільнот. Зрештою, деякі нації еволюційно переживають період модернізації, де етніцистський, примордіалістсько трактований міф про націю замінюються просвітницьким, громадянським, більш універсальним міфом уявлення про національну єдність, котра відповідає сучасному розвитку економічної капіталістичної світ-системи. Перехід від однієї парадигми до іншої у багатьох націй (в тому числі розглядуваної зараз – німецької) супроводжувався катастрофічною соціальною ерозією і економічною депривацією після кількох імперіалістичних воєн. Тим актуальнішим є розгляд сучасного міфу, котрий обрамлює національні рамки пам'яті сьогодення і на зміну котрому, можливо, прийдуть і інші міфи, котрі будуть у змозі адекватно віддзеркалювати досвід поколінь, їхнє бачення минулого і себе у ньому.

Насамкінець варто ще раз згадати П'єра Нора, теоретика так званих «місць пам'яті», що вони як концепт надійно закріпилися у меморіальних студіях і

³⁵ Цит. за Ассман, С.38-42

³⁶ А.Ассман, С.35-42

здобули широке визнання за межами батьківщини науковця, Франції. Сутнісним кроком вперед у доробку П.Нора є остаточне розмежування ним «історії» та «пам'яті» як полярних понять, котрі не лише не вживаються між собою, але і виключають, виштовхують один одного, а також універсальністю теоретичних концептів³⁷. Починаючи з Нового Часу, котрий значно прискорив час і ввів людство у турбулентний відтинок власної історії, за свідченням П. Нора, можемо констатувати гибель «спільнот-пам'ятей» й кінець «ідеологій-пам'ятей».

Спільноти-пам'яті з цієї перспективи розглядаються науковцем як колективи, пам'ять про котрі лишається живою і об'єктивованою у власній відтворюваності, над якою не владна історія. Втім, прогресуюча ерозія соціальних спільнот через історичні виклики, такі як модернізація, секуляризація та глобалізація, котрі підривають рамки замкнутої у собі пам'яті, що переживається із «священним» трепетом, цілком корелює із розвитком історії або, правильніше кажучи, із історіографією, котра слугує «убивцею» пам'яті з огляду на її універсалізуючий метод і резистентність до унікальності індивідуального досвіду. Якщо пам'ять П.Нора визначає як «завжди актуальний феномен, зв'язок, що переживається з вічним теперішнім», то історія, натомість, це завжди «репрезентація минулого»³⁸. За термінологію М.Хальбвакса ми би сказали, що історія є не лише репрезентацією, але і реконструкцією (спосіб якої завше підпадає під рамки пам'яті) і локалізацію у нинішню соціальну матрицю.

Історія жодним чином не залежить від замкнутого, індивідуального, неподільного досвіду соціальних груп, до котрого вона не чутлива. Натомість історія послуговується часовими рамками та відтинками, процесами, тенденціями і узагальненнями, де немає місця сакральності колективного переживання. У зв'язку з цим, «місце пам'яті» постає «як залишок пам'яті»³⁹, котрий більше не може бути «по-живому» реконструйований соціальною групою

³⁷ Франция-память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пюимеж, М.Винок; Пер. с фр. Д.Хапаевой; Науч. Конс. Пер. Н. Копосов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1999. - С. 17-51

³⁸ Там само С.28-39

³⁹ Там само, С. 25

через ритуальну реактивацію минулого з огляду зникнення представників цієї пам'яті.

Місце пам'яті – культурний конструкт і культурне сховище, котре має безліч вимірів, видів та репрезентацій. Воно прагне (або через нього прагнуть) архівувати, консервувати і заново реконструювати втрачене минуле. Місце пам'яті стає предметом дискусій і пересудів. Місця пам'яті об'єктивують смерть «справжньої» пам'яті у культурних об'єктах загального споглядання і досвіду. Акумулювати у себе пам'ять можуть музеї, архіви, кладовища, свята, річниці, трактати, юридичні та політичні документи, пам'ятки архітектури, окремі особистості і їх промови, або історичні явища і моменти, різні монументи, ритуали і медіальні носії, котрі відтворюють минучу реальність досвіду соціальних груп у тому чи іншому вигляді, у зв'язку з тією чи іншою панівною ідеологією. Агреговане значення терміну «місця пам'яті» міститься у наступному свідченні П.Нора: «місця пам'яті – це моменти історії, відірвані від історичної течії, але знову повернені їй»⁴⁰. Як тільки жива пам'ять помирає, за неї миттєво «береться» історія.

⁴⁰ Там само, С.39-48

2. Ретроспективний огляд динаміки змін у політиці пам'яті і опрацювання минулого у ФРН. Замовчування, Голокост та колективна вина післявоєнних років.

Звернімося до історичних дат, котрі стануть тлом дискусії про пам'ять ⁴¹. Наймасштабніша і найкривавіша з воєн людства, Друга світова, що забрала життя понад 30 мільйонів цивільних, завершилась безумовною капітуляцією Вермахту, збройних сил націонал-соціалістичної Німеччини, 8 травня 1945 у Берліні, Карлсгорст. За день до того генерал-полковник німецької армії Альфред Йодль визнав поразку Третього Райху, підписавши акт про капітуляцію у німецькому Раймсі, 7 травня 1945 року. Незадовго до цього, 27 січня 1945 року, радянськими військами був визволений концентраційний табір смерті Аушвіц-Біркенау, що у Польщі. Історично-меморіальна визначальність цих дат продиктована їх непересічним значенням масштабам для історії пам'яті модерної Європи ХХ століття. Завершення Другої світової війни спричинилося до підваження самої культурної основи Європи, де Голокост постає виявом «цивілізаційного зламу» ⁴². Крах Європи, на думку Кірстен фон Лінген, поставив питання про кардинальну зміну національних ідентичностей європейських держав, сутність котрої полягає у кристалізації нових міфілогічно-національних оповідей («Meistererzählung»), що слугують подоланню післявоєнної травми ⁴³. А.Ассман також схиляється до трактування післявоєнних умов реконструкції пам'яті в Європі як переживання травматичного досвіду ⁴⁴, що супроводжується трьома фазами:

- замовчуванням (у Німеччині ця фаза оформилась в урядову політику «подолання минулого» («Vergangenheitsbewältigung»);

⁴¹ Kirsch, J.-H. «Befreiung und/oder «Niederlage»? Zur Konfliktgeschichte des deutschen Gedenkens an Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg, in: 1945 – Der Krieg und seine Folgen, Kriegsende und Erinnerungspolitik in Deutschland, herausgegeben von Burkhard Asmuss, Kay Kufek und Philipp Springer, Kettler Bönen, 2005, С. 60-61

⁴² Von Lingen, Kerstin, Erfahrung und Erinnerung, Archiv für Sozialgeschichte 49, 2009, С. 182

⁴³ Там само, С. 155

⁴⁴ А.Ассман, С. 120-126

- конфронтацією з минулим;
- інтеграцією пам'яті у нову громадянську ідентичність.

Остання фаза у Європі саме в німецькому контексті початку 80-их років здобула революційні риси, через що А.Ассман висловлюється про «етичний поворот» в історії пам'яті, сутність і наслідки якого будуть висвітлені у роботі згодом. Динаміку творення національної меморіальної культури можна вважати діалектичною, адже дискурс пам'яті завжди детермінуватиметься новими політичними реаліями, крізь призму яких нація реконструює і (ре)формує бачення свого минулого. Відтак пам'ять не може бути статичною, а її дискурсивна природа не може мати логічного завершення. Діалектика конструювання і інституціоналізації німецької політики пам'яті та меморіальної культури у Західній Німеччині розглядатиметься крізь призму двох історично-часових етапів, де можна чітко виділити зміну суспільних настроїв: від завершення Другої світової війни до 60-их років (час замовчування/політика «подолання минулого») та від 80-х років до сьогодення («суперечка істориків» як дискурсивний злам, після якого встановився новий дискурс пам'яті)

Отож, завершення Другої світової як поворотний пункт загальноєвропейського штибу, перше за все, спонукає нас розглядати німецький історико-меморіальний ландшафт нерозривно з європейським контекстом. Німецький випадок постає певним винятком з правил, передовсім, ґрунтуючись на теоретичних засновках А.Ассман, з огляду на неможливість повернення героїчної семантики стосовно самообrazу нації, котра опісля трагічних економічних, соціальних та духовних катаклізмів завше унормовувала, відновляла і наче «соціальний клей» наново скріплювала структуру певної спільноти ⁴⁵. Після поразки нація здатна відновитися, звернувшись до міфілогізації власного минулого і претендувати на «моральну перемогу», навіть перебуваючи у статусі нації, що фактично програла. Неприємні та незручні моменти історії крізь призму державної політики пам'яті підлягають забуттю через вибірковість національної

⁴⁵ А.Ассман, С. 65-73

історіографії. Через це науковці схильні вважати, що «забуття» категоріально на рівні із «пам'яттю» становить передумову ідентичнісної цілісності суб'єкта, неважливо чи це індивід, колектив чи ціла нація [П.Нора, М.Хальбвакс, Ф.Ніцше, Я.Ассман] ⁴⁶. «Забуття» як філософська категорія на противагу «пам'яті» ще за часів Античної Греції інтесуб'єктивно визнавалася ефективним способом примирення ворожих сторін після воєнних конфліктів і, обернено, пам'ять про погане вважалася шкідливою та небезпечною для «полісу», визнає Кристіан Майєр ⁴⁷. Однак, масштаби війни у Європі змусили кардинально переоцінити інтегративну функцію «забуття» на противагу збереженню «пам'яті», позаяк виявилось, що пам'ять поколінь накладається і репродукується, а відтак призводить до дифузії старих, приспаних конфліктів. «Забуття», спричинене вибірковістю національної пам'яті, не вирішує, а відкладає, консервує непромовлену травму і при подальшій зміні політичних обставин може призвести, за А.Ассман, до «політичної турбулентності» ⁴⁸.

Голокост як показове явище непомірної раціоналізованої жорстокости ставить під сумнів колишні патерни обходження з минулим. Стала бінарна семантика переможених/переможців більше не може адекватно рефлексувати досвід груп, що піддавалися систематичному винищенню. Наслідком цього стає продукування цілком диспропорційних та асиметричних категорій жертви та злочинця ⁴⁹.

Сакралізована жертвовність на відміну від долі віктимізованих груп має позитивну конотацію, оскільки така сакральна жертва має суб'єктність через здатність чинити опір насиллю. Сакральна жертва здобуває роль релігійного

⁴⁶ Frieß, Nina A. Nichts ist vergessen, niemand ist vergessen? Erinnerungskultur und kollektives Gedächtnis im heutigen Russland, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010, С. 46-47

⁴⁷ Meier, Christian. Erinnern – Verdrängen – Vergessen: zum öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit in Geschichte und Gegenwart, in: Berichte und Abhandlungen/ Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (vormals Preußische Akademie der Wissenschaften); 3. 1997, С. 63-73

⁴⁸ А.Ассман, С. 65-73

⁴⁹ Там само, С.74-88

мученика, страждання і смерть якого сповнені великого сенсу. Натомість жертва у сенсі об'єкта безкордонного, нещадного та однобічного терору («victim») підлягає забуттю і не може бути інтегрована в героїчний міф⁵⁰. Ці категорії А.Ассман екстраполює на досвід націй. Історичний досвід німецького суспільства як «злочинної нації», котра повинна у діяннях націонал-соціалістичного режиму, вже у 60-их роках породжує обережну дискусію німецького прошарку інтелектуальних авторитетів про неадекватність політики «подолання минулого» уряду К.Аденауера, спрямованої на амністію, дистанціювання від націонал-соціалізму і навіть заклику підвести остаточну межу в дискусії про минуле.

Тенденція замовчування, деконкретизації та «подолання» минулого була, як це не дивно зараз, чільним наративом після відновлення західнонімецької державності, на думку більшості аналізованих авторів. Як стверджує у своєму масштабному правничо-політологічному дослідженні Норберт Фрай, автор концепту «політики минулого» («Vergangenheitspolitik»), політика минулого німецького післявоєнного уряду позначає собою «політичний процес, котрий розтягнувся приблизно на півтора десятиліття і котрий визначався високим суспільним схваленням, а то і майже колективним очікуванням»⁵¹. В першу чергу йшлося про послаблення кримінального переслідування мільйонів злочинців, партійців та прихильників націонал-соціалістичної ідеології, для котрих створювалась можливість повернення соціального, суспільного та робочого статусу-кво. Така політика крізь призму започаткованої силами антигітлерівської коаліції з 1945 до 1949 років денацифікації, адміністративних чисток, демонтажу націонал-соціалістичної бюрократичної структури, суспільного перевиховання трактується Н.Фраєм як ревізія і піддається нищівній критиці. Як стверджує автор, «політика минулого» була спрямована не на

⁵⁰ Там само, С. 78

⁵¹ Frei, Norbert. *Vergangenheitspolitik, Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, © Verlag C.H.Beck, München 1996, С. 12

соціально незахищені груп жертв тоталітаризму, а радше на покращення позицій «жертв» політики подолання тоталітарного минулого ⁵². Нові трансформаційні тенденції у законодавчій площині новообраного Бундестагу уряду К.Аденауера конституювалися через три елементи: «амністія, інтеграція і виключення» ⁵³. «Тріумф замовчування», котрий прослідковувалися не лише на партійно-інституційному, але і на мезорівні соціальної пам'яті (родинне коло) був настільки глобальним, що «його масштаб, глибина та значення історіографічно досі не були теоретизовані» ⁵⁴. Особистий, глибинний досвід населення, а також специфічно постраждалих груп, як євреї, синто, роми, представники інших національностей і етносів не проблематизувався і підлягав виключенню з колективної свідомості.

Значними сигналами у сфері «політики минулого» були «федеральна амністія» 1949 року, згортання денацифікації 1950 року і так званий закон «131» 1951 року, котрим держава висловила претензію на лояльність своїм підданам. Лояльне законодавство уможливило реінтеграцію близько 300000 бюрократичних працівників колишнього режиму, а загалом понад 3,6 мільйони денацифікованих та десятки тисяч амністованих були реабілітовані, серед них навіть ті, хто був засуджений на наступних після Нюрнберзького процесу і військових судах антигітлерівської коаліції 1945-1949 років ⁵⁵. Курс «вирішення питання військових злочинців» був підтриманий невеликими правими партіями в Бундестазі, партією «Вільних демократів» і «Німецькою партією», і був стилізований під вирішення питання національної гідності. Проміжний висновок Н.Фрая полягає у тезі, що таким чином, через призупинку адміністративних чисток, новоутворена держава, по-перше, здобувала втрачений авторитет і «стилізувала» політичну вину мільйонів під «злочини небагатьох», а отже відмежовувалася від прямої конфронтації з недавнім минулим. Відсутність і

⁵² Там само, С. 13

⁵³ Там само, С. 13

⁵⁴ Там само, С. 14-15

⁵⁵ Там само, С. 17-30

навіть заперечення колективної вини на суспільному та державному рівні, помножені на хвилі амністій і спроби реінтеграції, знімали багаж минулого з плеч і давали можливість закріпити державно-політичний курс в межах позитивних конотацій, а саме розпочатого К.Аденауером курсу на включення у західноєвропейський контекст, демократизацію та інтеграцію Західної Німеччини у НАТО ⁵⁶.

Політика мовчазної непроблематизації красномовно відобразилася на офіційному «календарі пам'яті» ФРН, до якого ми відносимо пам'ятні дні, річниці, ювілеї, ініційовані з боку держави, такі, що мають національне значення. Так, за висновком Яна Гольгера-Кірша, 8 травня 1945 аж до 1980 (!) не мало чіткого закріплення у національно-меморіальному ландшафті ⁵⁷. Лише з 1965 року увага до дата завершення Другої світової зростає і вшановується кожні 5 років у якості ювілею, але не має значної «пам'ятної традиції» для державних органів. Надмірне відмежування та не-артикуляція конкретного досвіду конкретних жертв, невелика кількість політичних позицій, котрі публічно артикулювалися стосовно завершення Другої світової війни, обмежено резонували з громадськістю. Поняття німецької колективної вини у промовах канцлерів та федеральних президентів у часовому відтинку з 1945 до 1980, як стає видно з дослідження Я.Г-Кірша, не здобуває осмислення у публічному дискурсі, в той час як Х.Арендт та К.Ясперс («Питання про невинуватість» 1946 р.) ще у перші післявоєнні роки наполягали на неминучості інкорпорації категорії «політичної вини» , під котру потрапляє більшість німецького народу, у колективну свідомість⁵⁸. Відсоток співучасті в націонал-соціалістичних

⁵⁶ Васильченко В. Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии [Електронний ресурс] / Виталий Васильченко // Горький медиа – 9 августа 2017 – Режим доступа до ресурсу: <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>.

⁵⁷ Kirsch, J-H. „Wir haben aus der Geschichte gelernt“. Der 8. Mai als politischer Gedenktag in Deutschland (1999), Dokserver des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam, С. 58-59

⁵⁸ Ясперс К. Вопрос о виновности: Пер. с нем. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1999. – 146 с.

злочинах серед простого населення був набагато вищий, ніж це хотіла на загал визнати держава.

Натомість, вищі політичні особи ФРН, хоч і визнали її правонаступницею Третього Райху, риторично акцентували на відмежуванні нового демократичного режиму у ФРН від жахіття націонал-соціалізму, ба демонізували цей період німецької історії. 1933-1945 роки згадувалися у загальних, деконкретизованих рисах, а основний акцент здебільшого стосувався здобутків демократично-плюралістичного режиму, в напрямку зміцнення якого Німеччина послідовно і історично виправдано рухається⁵⁹. Також примітним є відмежування від терміну «визволення», котрий активно застосовувався в НДР з антифашистською конотацією. Німецький інтелектуальний дискурс, котрий варто відрізнити від партійного порядку денного, наростає протягом 60-х років і стає поштовхом для суспільної переорієнтації в бік все більшого звернення і рефлексії над тоталітарним минулим і способах його репрезентації.

Нормативна пост-воєнна непроблематизована дійсність і відносно швидке «економічне диво» створили, на думку Т.Адорно, передумови для всезагального забуття і мовчанки, на ґрунті чого проростала деполітизована ідентичність «німецької марки». Кристіан Шнайдер, аналізуючи статтю Т.Адорно «Що означає: опрацювання історії», написану 1959 року, вказує на її визначальність у декількох відношеннях⁶⁰. В першу чергу йдеться про опозиційну позицію Т.Адорно стосовно державного концепту «подолання минулого», котрому він протиставляє критичну, на той час дуже радикальну, просвітницьку формулу позитивного опрацювання доби націонал-соціалізму і інтеграції цього періоду на негативних засадах (як «негативний міф») у колективну свідомість суспільства.

⁵⁹ Kirsch, J-H, S. 59-60

⁶⁰ Schneider, Christian. Kulturpessimismus und Aufklärungspathos. Zu den Ambivalenzen von Adornos „Aufarbeitung der Vergangenheit“, Online-Ausgabe, 8 (2011) URL: <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2011/4686>

Т.Адорно пише так: «Ми хочемо уникнути минулого: справедливо, бо в його тіні не живеться, і бо жаху немає кінця, коли провину та насилля треба оплачувати провиною та насиллям, і несправедливо (одночасно), бо минуле, від якого хочемо втікти, ще напрочуд живе...» ⁶¹. Економічний добробут післявоєнного часу і інституціоналізована безмовність, застерігає Т.Адорно, стають передумовами для відродження фашистського світогляду, котрий має стійке підґрунтя в сучасному індустріальному німецькому суспільстві ⁶². Попри культурну песимістичність, Т.Адорно формулює і просуває у свідомість молодшої генерації 60-х років два наукові дискурси: антикапіталізму і етики пам'яті демократичного суспільства, котра мусить заступити і в поєднанні з педагогічними практиками змусити суспільство говорити про витоки власного теперішнього.

На особливу увагу заслуговує праця подружжя Александра та Маргарити Мічерліхів під назвою «Нездатність горювати» («Unfähigkeit zu trauern»), 1967 року, у якій серед іншого йдеться про спробу реабілітувати табуований у Німеччині психоаналітичний підхід і на його основі, з одного боку, вибудувати струнку критику замовчування колективної вини, а, з іншого боку, прослідкувати витоки і несвідомі механізми саме такої колективної поведінки післявоєнного покоління ⁶³. А. та М. Мічерліх називають німецьку політику «ілюзорною», позаяк вона до цього часу не здатна проартикулювати причинно-наслідкових зв'язків, котрі призвели до наявного геополітичного стану речей, в котрому Німеччина втратила «колишню велич», а СРСР здобув геополітичну перевагу ⁶⁴.

Минуле для Мічерліхів стає «недоторканим табу» у сучасній ФРН, котре, в сутності, оприявнює психологічну захисну реакцію колективного Я після краху

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Mitscherlich, Alexander und Margarete, Die Unfähigkeit zu trauern, Grundlagen kollektiven Verhaltens, R. Piper & Co. Verlag, München 1967

⁶⁴ Там само, С. 25-25

колишніх ідеалів, персоніфікованих в образі фюрера⁶⁵. Тотальне підкорення і співучасть, сліпа віра у авторитет стають синдромом національного нарцисизму, котрий після війни був значно підважений і викликав втечу від відповідальності. Ця теза перегукується із тією ж у Т.Адорно⁶⁶. Крах нацистського режиму призвів ситуації, коли етніцистська ідентичність, базована на ідеї про велич нації, пережила процес з-не-цінення, спричинилась до духовного збідніння «ми-групи», причетність до якої відтепер вилючається із пам'яті одиниць. Знецінене лібідозне цілепокладання, утілене у расовій вищості і «фаустівській», перманентно у нескінченність розширюваній жазі творчо-агресивного переоблаштування свого життєвого простору, вилилися у мовчання, абстрагування, заперечення причетності до панівної ідеології, страху перед розплатою та відкочування до простих матеріальних нужд. Потреба у позитивній конотації власної ідентичності за неможливості опертися на певну авторитетну традицію несвідомо спрямовує німецьке суспільство на відбудову, пришвидшену індустріалізацію країни, проте творчої енергії не вистачає для рефлексії над витоками самодезінтеграції і її передумов⁶⁷. Економіка стає «ерзацом» рефлексії, і, схоже як це бачить Т.Адорно, створює умови для політичної пасивності, атомізованості і збереження на підсвідомому рівні тих самих когнітивних параметрів, котрі призвели до сходження авторитету, що вміло заграє з «дитячими» самоідентифікаційними травмами нації⁶⁸. Єдиним виходом стає пряме обходження з пам'яттю про минуле. Власне, те, що процеси над Айхманом (1961), судовий процес у Франкфурті над колишньою адміністрацією концтабору Аушвіц (1963-1965) сталися майже 20 років після завершення війни свідчить про «запізнілі» пріоритети суспільства і партійних

⁶⁵ Там само, С. 39

⁶⁶ Адорно, Т. Що означає «опрацювання історії» [Електронний ресурс] / Теодор Адорно, пер. з нім., анотація і примітки Віталія Брижніка. – М.: Філософія освіти. Philosophy of Education. 2018. № 1 (22). С. 14

⁶⁷ Mitscherlich, Alexander und Margarete, Die Unfähigkeit zu trauern, Grundlagen kollektiven Verhaltens, R. Piper & Co. Verlag, München 1967, С. 31-32

⁶⁸ Адорно Т., С. 15-22

верхівок ⁶⁹. З іншого боку, судові процеси є виміром в цілому значно вищої і такої, що розвивається, політичної зрілості. Історичний злам у обходженні з пам'яттю у бік опрацювання власної вини та сорому за скоєне ще очікував свого часу, через що символічний акт канцлера соціал-демократів Віллі Брандта 1970 року, спрямований на вшанування героїв повстання Варшавського гетто, був сприйнятий неоднозначно як німецьким суспільством, так і багатьма інтелектуалами ⁷⁰. Як відзначають тодішні опитування журналу «Spiegel», більшість населення Західної Німеччини не оцінили жест канцлера і вважали його надмірним ⁷¹. «Крапку» у диспозитивах меморіальної політики поставила «суперечка істориків», котра розгорнулася на шпальтах провідних видань ФРН у 80-х роках.

2.1. Суперечка істориків 80-их як окреме явище в еволюції формування національної пам'яті в Німеччині. Закладання сучасних німецьких меморіальних диспозитивів та практик.

«Суперечка істориків» 1986-1987 років стала онтологічним викликом у дискусії про пам'ять для німецького суспільства і позначає собою дискурсивний «двобій» ревізійністськи налаштованої когорти провідних консервативних німецьких фахових істориків і, з іншого боку, соціальних науковців у питанні інтерпретації націонал-соціалістичної доби ⁷². Своїм масмедіальним впливом вона спричинилась до кристалізації панівного наразі дискурсу про минуле та політичної культури Німеччини загалом.

⁶⁹ Васильченко В. Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии [Електронний ресурс] / Виталий Васильченко // Горький медиа – 9 августа 2017 – Режим доступа до ресурсу: <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Große Kracht, Klaus. Debatte: Der Historikerstreit, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11.01.2010, URL: [Historikerstreit - Debatte: Der Historikerstreit \(docupedia.de\)](http://www.docupedia.de/historikerstreit)

Відліком початку суперечки вважається 11 жовтня 1986 року, коли провідний соціальний філософ і наразі один із найшанованіших інтелектуалів країни старого покоління Юрген Габермас опублікував статтю з назвою «Eine Art Schadenabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung». Сама назва статті вказує на прірву між тодішніми історіографічними спробами розглянути проблемі місця національно-політичного характеру і наміри соціальних філософів як Ю.Габермас усіма силами протистояти «поглинанню» доби націонал-соціалізму історією, доки реконструкція цієї доби у колективній свідомості не здобула однозначного, загальновизнаного, і на їхню думку, хибного розуміння. У конфронтації соціології та історії йшлося не стільки і не лише про реконструкцію подій станом на «зараз», скільки про питання коректного національного «пригадування» і значення федерально-республіканського саморозуміння німецької нації ⁷³.

Стаття Ю.Габермаса була написана у відповідь на реакційну статтю Е.Нольте «die Vergangenheit, die nicht vergehen will» («Минуле, що не хоче минати»), в котрій він вказує на каузальний зв'язок між виникненням націонал-соціалістичної ідеології та більшовизмом/сталінізмом. У досить стислій оповіді автор приходить до умовиводу, що злочини Третього Райху були захисною реакцією на «варварський» характер більшовизму, котрий історично передувє зародженню фашистської ідеології, і не в останню чергу пропонує інтегрувати спогад про цю сторінку історії Німеччини на однакових правах з іншими історико-культурними феноменами ⁷⁴. «Аушвіц», на думку Е.Нольте, не був винятковим явищем в історії, оскільки йому передувє «ГУЛАГ». Основними тезами статті постає побажання передачі спадку минулого історикам, оскільки

⁷³ Jensen, Uffa. Wie die Historie öffentlich gebraucht wird: Jurgen Habermas und der Historikerstreit in: Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, С. 72

⁷⁴ Nolte, Ernst, «Vergangenheit, die nicht vergehen will» [Historikerstreit], 6. Juni 1986 , URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0080_nol&object=pdf&st=&l=de

«не-забуття» суперечить усім правилами історіографії здорової нації. Е.Нольте наполягає на підведенні остаточної межі («Schlussstrich») під дискусіям про націонал-соціалізм і відтак позбавляє його сингулярності як одиничного і унікального суспільно-політичного явища світового масштабу. Аушвіц за такою логікою постає несвідомим наслідуванням «варварських практик», випадковим виявом війни, врешті, психологічною реакцією на більшовицьку загрозу ⁷⁵.

Реакцією на спроби «історичної ревізії» і стає стаття Ю.Габермаса, котрий не бажає віддавати консерватором право на владу над суспільно важливими категоріями на кшталт «Голокосту», і звинувачує Е.Нольте за кількома позиціями: за релятивізацію систематичного винищення європейського єврейства та депроблематизацію минулого у поєднанні з нарочитою неуважністю до історичних фактів. Апологетичні заяви Е.Нольте, з котрим одразу солідаризувалися інші історики, як А.Гільгрубер, К.Гільдебранд та М.Штюрмер, наштовхнулися на критику ліволіберального крила соціальних філософів, журналістів та інших масмедіальних представників, окрім Ю.Габермаса, таких як Велер та В.Й.Моммзен ⁷⁶. Консервативний ревізіонізм істориків, як стверджує К.Легеві, полягав у намаганні розглядати диктатуру націонал-соціалістів в рамках історії злочинів ХХ століття та континуїтету конвенційної національної самоідентифікації, де присутні як і позитивні, так і трагічні й злочинні сторінки ⁷⁷. Втім, таке «розвантаження історії» за Габермасом («Entsorgung») збурило громадськість, публіцистів та науковців і змусило говорити про Голокост дедалі інтенсивніше. Клаус Гросе Крахт у своєму есеї

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Große Kracht, Klaus. Debatte: Der Historikerstreit, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11.01.2010, URL: [Historikerstreit - Debatte: Der Historikerstreit \(docupedia.de\)](http://www.docupedia.de/historikerstreit)

⁷⁷ Leggewie, Claus. Historikerstreit – transnational, in: Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, С. 50

«Дебати: суперечка історика» наводить принаймні три виміри у суспільному поживленні до проблеми пам'яті 80-х років ⁷⁸.

По-перше, у політично-культурній площині намічався значний консервативний зсув, котрий ознаменувався сходженням на посаду канцлера Гельмута Коля. До його політичного призначення він відносив «авансований духовно-моральний поворот» в національній аксіоматиці, що фактично означав державну політику звернення до величних сторін німецького минулого і зменшення «вантажу» історії. Ліволіберальне крило інтелігенції болісно переживало цю тенденцію і досить швидко почало пропонувати альтернативний консервативному дискурсу самоідентифікації і історичної свідомості. Г.Момзен, наприклад, скептично висловився щодо ініціативи спорудження з нагоди 750-річниці заснування Берліна «Німецького історичного музею», бо вбачав у цьому «штучне національно-історичне формування ідентичності» ⁷⁹. У історичній комісії, створеній з нагоди побудови музею, перебував Міхаель Штюрмер, прихильник історично-ревізійністського курсу Е.Нольте.

По-друге, з 70-х років намітилася значна дизасоціація післявоєнних німецьких істориків стосовно питання Голокосту, частина яких виступала за «історичну чистоту», а інша наполягала на розробці методології «суспільної історії», котра би вивчала і переймалася суспільними тенденціями та соціальними конфліктами, чого не в достатній мірі було зроблено раніше.

Врешті, на увагу заслуговує, на думку Клауса Гросе Крахта, масмедіальний та міжгенераційний контексти перебігу суперечки істориків⁸⁰. Вже наприкінці 60-х років нове покоління німців зростало у матеріальному добробуті та технологічно уможливленій поінформованості про суспільні події. На зміну добробуту, безпеці та конформізму як цінностям модерної доби приходять пост-

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Цит. за Große Kraft, Klaus. Debatte: Der Historikerstreit, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11.01.2010, URL: [Historikerstreit - Debatte: Der Historikerstreit \(docupedia.de\)](http://www.docupedia.de/historikerstreit)

⁸⁰ Там само.

матеріальні цінності свободи ⁸¹, самореалізації та комунікації, під парадигму яких підпадає і свідоме ставлення до історії. Нова генерація ставить перед собою питання національної ідентифікації з огляду на злочини їх батьків і матеріалізовану не-проблематизованість зовнішнього державного дискурсу. Тим сильнішим було суспільне невдоволення, оскільки ці ж батьки досі були при владі, а 60-ті роки сповнені запізнілих воєнний судів та справ і, здавалося, реакційної ідеології.

Міжгенераційний розрив підкріплюється значною увагою медіа до недостатньо висвітлених сторінок історії. Наприкінці 70-х – на початку 80-х на німецькому телебаченні транслюється низка кінострічок, як-от: американський серіал «Голокост» (1979), «Щоденник Анни Франк», «Шоа», «Список Шиндлера», в котрих проблематизується Голокост і питання німецької провини⁸². Категорія невинної «жертви» проникає у суспільну свідомість. Уперше за багато десятиліть минуле досягає глядача на когнітивному рівні і викликає у суспільства значний резонанс, котрого не викликали праці істориків, публіцистів, соціологів. Серіал «Голокост» знаменує «поворотний пункт у медіальній культурі пам'яті»⁸³.

Саме ці три контекстуальні чинники визначають перевагу ліволіберального крила соціологів, і «переможцем» цього дискурсу стає концепція «конституційного патріотизму» Ю.Габермаса. На місце традиційно-культурної національної ідентичності німецької нації, котра завше житиме «націоналістичний фундаменталізм», мусить прийти пост-національна концепція прихильності цінностям правової держави, демократії та універсалізму, словом, до громадянської ідентичності. Баналізація Голокосту є не припустимою, і саме це явище, разом із високою відповідальністю, котру

⁸¹ Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества//Полис, 1997, №4.

⁸² Васильченко В. Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии [Електронний ресурс] / Виталий Васильченко // Горький медиа – 9 августа 2017 – Режим доступа до ресурсу: <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>

⁸³ Там само.

відтепер несе німецький народ, мусить перебувати у полі зору німецької політики пам'яті і ставати фундаментом постмодерної та постнаціональної, зрештою, європейської самоідентифікації, котра вже на той час була статусом-кво як для лівих, так і для правих сил, хоч і з різним ідеологічним обґрунтуванням ⁸⁴. Пам'ять про Голокост стає «негативним міфом» не лише німецької державності, а і самої ідеї нової Європи. Уфа Єнсен йде ще далі, і каже про конституювання в контексті націотворення так званої «гордості пам'яті», терміну, що рефлектує перформативну та постконвенційну культуру пам'яті в Німеччині, котра базується не гордості про досягнення минулого, а на гордості «про національну пам'ять про добу націонал-соціалізму»⁸⁵. Водночас, вона відзначає, що з огляду на деісторизацію Голокосту та Другої світової війни як наслідок суперечки істориків у теперішній час можна фіксувати парадоксальну повторюваність, баналізацію, а то і самоочевидність самих дебатів в обходженні з історією. Постійно перебуваючи у публічній площині, німецька «Historie» тенденційно втрачає змістовне, науково конкретне наповнення, натомість стає предметом «національної педагогіки» і суб'єктивації ⁸⁶.

Клаус Легеві зі свого боку відзначає, що «антиревізіонізм» як практичний наслідок «суперечки істориків» надавав символічної ваги ініціативі побудови «Меморіалу вбитих євреїв Європи», котрий, за свідченням Мартіна Вальзера «стає «монументалізацією нашого (німецького) сорому» ⁸⁷. З часу возз'єднання Німеччини цей меморіал слугує «закарбованим у камені державним резонансом»⁸⁸. Перемога соціальної філософії зі зміщенням фокусу на опрацювання минулого,

⁸⁴ Große Kraft, Klaus. Debatte: Der Historikerstreit, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11.01.2010, URL: [Historikerstreit - Debatte: Der Historikerstreit \(docupedia.de\)](http://www.docupedia.de/historikerstreit)

⁸⁵ Jensen Uffa, Wie die Historie öffentlich gebraucht wird: Jürgen Habermas und der Historikerstreit, in: Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, с. 76-81

⁸⁶ Там само, С. 81

⁸⁷ Цит. за Leggewie, Claus. Historikerstreit – transnational, in: Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, С. 50

⁸⁸ Там само, С.53

а не його забуття, наприкінці 80-х років кристалізувала постулати німецької внутрішньої і зовнішньої політики. До них ми відносимо демократичні інститути, повагу до людської гідності, утримання від втручання у військові конфлікти та, як найбільш інтегральний момент з огляду на меморіальну площину, Голокост у формі центральної точки інтегративної історичної політики, значне місце в якій відтепер відводиться голосам жертв злочинів тоталітарного режиму, передовсім єврейського народу.

Німецький та європейський меморіальний ландшафт з того часу, хоч і зазнав конвергенції і стабілізації, зокрема через зростання німецької історичної свідомості та медіатизацію і інтернаціоналізацію Голокосту, все ж не можна назвати повністю однорідним. Не в останню чергу актуалізації дискурсу про загальноєвропейські диспозитиви пам'яті посприяли розпад соцтабору, СРСР, а також возз'єднання і відтак нова роль Німеччини у європейській політиці. Це питання буде тематизоване в останньому розділі.

2.2. Політика пам'яті та ідеологічний ландшафт у колишній НДР. Наратив про «визволення» і складнощі інтеграції у меморіальних ландшафт ФРН.

На відміну від ФРН, де у загалом плюралістичному політичному режимі мали місце контрадикторні інтерпретаційні рамки стосовно падіння націонал-соціалістичної імперії, у Німецькій Демократичній Республіці після її утворення у 1949 році окупаційна радянська влада майже одразу стала на шлях творення нової змістовної і символічної політики. Ствердженню та легітимації влади новоутвореної «Соціалістичної єдиної партії Німеччини» (SED) слугувало творення нових міфологічних, наративних і наскрізь ідеологізованих конструктів, що мобілізували навколо нового німецького державного утворення значний людських потенціал і мусили виправдати, з одного боку, новий режим «німецько-радянської дружби», а з іншого надати новій державі символічне

місце у часово-просторовому плині історії і створити передумови укорінення соціалістичної політики та практики ⁸⁹. Як стверджує у своєму дослідженні Кристоф Классен, втягнення східної частини Німеччини до соціалістичного блоку стало безпосередньою необхідністю для СРСР почасти і тому, що німецька більшість населення на звільнених від націонал-соціалізму територіях трагічно переживала занепад держави, відчувала національно-ідентичнісну порожнечу, до того ж негативно ставилася до визволителів. Відтак ідеологізація, державне перевиховання та конвертація краху держави у «дружбу» через визволення стали передумовою збереження фізичного і символічного панування соціалістичного світогляду на цій частині території.

На досить красномовному прикладі радіо-етеру Карла Едуарда фон Шнітцлера з нагоди святкування «Дня визволення» в НДР К.Классен деконструє інституціоналізований у Східній Німеччині державотворчий міф ⁹⁰ Радіоведучий у тодішньому випуску оповів усій нації про жертвний подвиг солдата червоної армії Мелітона Кантарії, грузина, відомого за світлиною встановлення червоного стяга на знищеній будівлі німецького парламенту у 1945 році. Наративна оповідь, сповнена християнізованих конотацій і на диво позбавлена притаманної радіопередачі аргументативної, раціоналізованої і стислої форми, була спрямована, за словами К.Классена, на укорінення бінарної героїчної семантики (зло/добро), в якій є місце для перемоги/визволення СРСР задля переструктурування суперечливої колективної пам'яті німецького населення. Водночас автор оповіді покликається на недавній досвід утрати німецької нації в загальному сенсі, оскільки нові трактування історії завше паразитують на дотепер чинних традиціях і фреймах. А оскільки останні були знищені через

⁸⁹ Classen, Christoph. Vom Anfang im Ende: «Befreiung» im Rundfunk, in: Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR, Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, Band 14, S.87-118

⁹⁰ Там само, С.87-93

руйнацію держави і разом з тим національної гідності, вакуум значно простіше було заповнювати новими символічними змістами та акцентами.

Важливою рисою модерного суспільства стає інструменталізація медіа державою. Як стверджує автор, саме радіо було переважним засобом донесення інформацій до народних мас у НДР, і сам цей спосіб найбільш резистентний до ідентифікації міфу, оскільки мова закодowana у оповідь. На радіо трансливалися промови партійної номенклатури, доповідалося про успіхи соціалістичного будівництва, оповідалося про чергове святкування річниці «Дня визволення» у формі, позбавленій комплексності і з високою концентрацією потрібних державі символічних перекодувань та валідних історичних бачень. Таке «медіальне інсценування» у НДР автор відтак розглядає як «дискурсивне поле, в котрому претензії на владу артикулювалися і в той же час перебували у діалектичному відношенні до стабілізованих дискурсивних структур з наявними владними ефектами, інституціолізованими практиками і похідного від них символічного порядку»⁹¹.

Термін «визволення» у НДР розглядається не інакше як в контексті «політичного міфу» про створення (держави), котрий є інтегральною частиною «політики минулого» і слугує творенню альтернативного світу ідей задля підтримки і репродукції чинного порядку⁹². На думку Яна-Гольгера Кірша, соціалістична «велика оповідь» сягає січня 1919 року (рік убивства Люксембургів та Лібкнехтів) аж до 8 травня 1945 року («День визволення») і включає в себе 7 жовтня 1949 року («День заснування НДР»), часово-простору точку, де консеквентна боротьба за ідеали робітників та комуністичний опір врешті здійснилися в історії завдяки сприянню червоної армії⁹³.

⁹¹ Там само, С. 92

⁹² Там само, С. 93

⁹³ Kirsch, J.-H. «Befreiung und/oder «Niederlage»? Zur Konfliktgeschichte des deutschen Gedenkens an Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg, in: 1945 – Der Krieg und seine Folgen, Kriegsende und Erinnerungspolitik in Deutschland, herausgegeben von Burkhard Asmuss, Kay Kufekе und Philipp Springer, Kettler Bönen, 2005, С. 65-66

Примітним у дослідженні К.Классена постає також і той факт, що не лише Москва прагнула перекодувати спогади про завершення Другої світової, аби згенерувати легітимне підґрунтя для просування власної політики крізь оптику «перемоги», а згодом «визволення» та «антифашизму». Але і те, що сама інструменталізація цих синтетичних наративів має свій початок, принаймні до утворення НДР (період з 1945 по 1949) у колах колишніх політв'язнів концентраційних таборів східних регіонів, наприклад, «Бухенвальд», та комуністів-емігрантів з СРСР ⁹⁴. Визволені німецькі політв'язні та комуністи, перебуваючи у непевних умовах і прагнучи накопичити соціальний капітал, почали просувати дискурс «мучеників» і самостійно вибудовувати нібито сталу та історично виправдану традицію східнонімецького антифашизму і опору, що втілювався у них самих. Інтронізація цього елітарного дискурсу невеликого числа політично переслідуваних часом навіть проходила під гаслом «самозвільнення» (!), аби якнайвідчайдушніше порвати з націонал-соціалізмом і зручніше закріпитися в іншому ідеологічному таборі. Згодом утворилося так зване «Об'єднання переслідуваних нацистським режимом»⁹⁵, підтримуване до 1949 року окупаційною владою і згодом розпущене, оскільки наративна «самостійність» та «героїка» загрожувала панівному дискурсу, пропонованому СРСР, що перманентно перебував у стадії розробки і деконкретизації, аби мати більший когнітивний вплив.

Можна стверджувати, що колективна ідентифікація колишніх політичних політв'язнів (а подеколи і колишніх прибічників НСРПН, котрі самі підпали під апарат терору) як мучеників та поборників комунізму послугувала створенню певної квазі-еліти, котрій з утворенням НДР був нав'язаний панівний дискурс, пов'язаний із дружбою з СРСР та вдячності народам СРСР за визволення. Дискурс панування детермінувався ідеологічно-політичними устремліннями

⁹⁴ Classen, Christoph. Vom Anfang im Ende: «Befreiung» im Rundfunk, in: Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR, Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, Band 14, С.93-101

⁹⁵ Там само, С . 106

Кремля. Вже на XII Пленумі Центрального Управління СЄПН (Соціалістичної єдиної партії Німеччини) у серпні 1948 року партійна верхівка відмовилася від «особливого німецького шляху до соціалізму» і стала на рейки советизації та інкорпорації культу Сталіна у державно-меморіальну площину ⁹⁶.

Експорт культу вождя, супроводжуваний переносом соціалістичної картини світу, ритуалів, відповідних агіт- та ідеологічних матеріалів, інтеграцією та впровадженням теорії марксизму-ленінізму у партійно-суспільне життя ставав запорукою коренізації міфу про «німецько-радянську дружбу» у НДР. Оскільки Східна Німеччина значно відстала процесу сталінізації, котрий у радянських республіках був здійснений у 20-ті – 30-ті роки, СЄПН у прискореній динаміці впроваджувала нову політику обходження з минулим ⁹⁷ . Дружба з СРСР здобуває персоніфіковане обличчя, а Сталін стає маркою «соціалізму народних демократій». За надсилання та контроль культурної продукції про Сталіна відповідала «Всесоюзна спільнота культурного зв'язку із закордоном» за згодою ЦК ВКП(б) та багато інших інспекцій та установ. Популяризація культуру особистості Сталіна відбувалась на багатьох рівнях: від проведення партійних робіт з політпрацівниками, що займалися агітаційною роботою на підприємствах, організаціях та навчальних закладах, та централізованих тиражованих видань праць радянських вождів, до проведення святкових заходів, кінофестивалів радянського пропагандистського штибу, поширення плакатів, листівок, портретів, проведення виставок про «вождя світового пролетаріату»⁹⁸.

У 1949 році за підтримки СЄПН засновується та укомплектовується Інститут Маркса-Енгельса-Леніна⁹⁹, котрий активно працює над інституціоналізацію німецько-радянських зв'язків, а пізніше , у 1951 році, сформований «Інститут суспільних наук при ЦК СЄПН», де викладалася історія ЦК ВКП(б). Будь-які

⁹⁶ Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы российских и немецких историков (Москва, 28-30 октября 2005 г.) : Сборник статей. Под. Ред. Б. Бонвеча и А.Ю. Ватлина. – М.: ДиректМедиа Пабблишинг, 2007, С. 85

⁹⁷ Там само, С. 85-87

⁹⁸ Там само, С.88-93

⁹⁹ Там само, С. 88

культурно-ідеологічні ініціативи СЄПН заздалегідь узгоджувалися з вищим керівництвом у Кремлі і ретельно перевірялися на ідеологічну коректність.

Цікавим явищем є зміна топонімів німецьких міст у бік нового ідеологічного порядку денного, котрі знайшли своє відображення у нових назвах вулиці, алеї, площ, а також заснуванні нових «місць пам'яті». Так, колишня Франкфуртська Алея, котра веде до головної площі Александерплац у східному Берліні, столиці НДР, була перейменована на Алею ім. Сталіна, не в останню чергу тому, що саме нею радянські війська визволяли столицю від націонал-соціалізму. Прикладом нового місця пам'яті став так званий «Дім Сталіна» на вулиці Карла Маркса №27, де вождь перебував під час Потсдамської конференції.

Аналізуючи меморіальну культуру НДР, Ян-Гольгер Кірш підкреслено вказує на її централізованість і значно більшу підтримку серед населення, ніж у ФРН, через практики ритуалізації, масових демонстрацій і народних святкувань. Характер «вигадної традиції» у НДР відзначався значною естетично-емоційною компонентною, що утілювалося у ряді пам'ятників та меморіалів¹⁰⁰. Останні своєю формою та змістом цементували наративи антифашизму та перемоги німецького народу у сенсі комуністичної традиції опору капіталізму. Серед таких «місць пам'яті» автор відзначає найвідоміший пам'ятний комплекс у парку Трептов, в східному Берліні, збудований у 1947 році (тобто ще до проголошення незалежності НДР)¹⁰¹. З нагоди 8 травня та 7 жовтня біля пам'ятника радянському солдатові щорічно відбувалися ритуальні квітопокладання. Цікавим прикладом є меморіал «Ув'язнений і його визволитель», збудований у 1954 році на території колишнього концентраційного табору «Заксенгаузен»¹⁰². Визволитель зображений у формі воїна червоної армії, що тримає в'язня на руках. Всесвітньо відомим наразі є меморіал «Жертвам фашизму та мілітаризму» «Neue Wache» («Нова варта»), освячений 8 травня 1960 року. Попри декларовану

¹⁰⁰ Kirsch, J.-H. „Wir haben aus der Geschichte gelernt“. Der 8. Mai als politischer Gedenktag in Deutschland (1999), Dokserver des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam, С. 60-61

¹⁰¹ Там само, С. 61

¹⁰² Там само, С. 62-63

демократичність і мирне співіснування народів на противагу західному (і в першу чергу західнонімецькому) імперіалізму, пам'ятні споруди самі стають утіленням мілітаризму і шаленства перемоги¹⁰³.

Повертаючись до дослідження міфу К.Классена, можна відзначити, що за браком підтримки наративу «визволення» серед простого населення, котрий не відповідав, а іноді навіть і повністю суперечив активній соціальній пам'яті (родинним спогадам, пам'яті воєнної генерації, живому спогаду індивіда), протягом довгого часу у НДР співіснувала низка інших міфів, котрі були звернені як у майбутнє, так і до біфуркаційної точки 8 травня 1945 року. Йдеться зокрема про міф «соціалістичного будівництва», котрий давав надію на відновлення держави і забезпечував утопічним потенціалом знедолене і матеріально крихке становище післявоєнного покоління¹⁰⁴. Форма цього міфу спрямована у світле майбуття і мала на меті створити підґрунтя для солідаризації та відмежування опозиційних груп, з одного боку, і для ретроспективного виправдання самого «визволення» та ініціації відбудови великої «ліпшої» німецької держави у формі «самовтілюваного пророцтва», з іншого. Радянські методи соціалістичної економічного підходу 5-річних планів, досягнення якнайвищих показників ефективності за рахунок максимізації зусиль та соціалістичних «змагань» та підняття добробуту населення поступово інкорпоровалися і додавали легітимності НДР як частині країн соціалістичної співдружності, так і в статусі сателіта СРСР безпосередньо.

К.Классен принагідно згадує ще один конкуруючий міф – міф про «антифашистсько-демократичний народ», котрий, на відміну від «шайки націонал-соціалістичних убивць» не брав участі у масових злочинах проти людяності¹⁰⁵. Останній слугував інтеграції самого суспільства у формі зручного

¹⁰³ Там само, С. 60-70

¹⁰⁴ Classen, Christoph. Vom Anfang im Ende: «Befreiung» im Rundfunk, in: Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR, Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, Band 14, С. 108

¹⁰⁵ Там само, С.100

«забуття», котре часто конфліктувало з живою пам'яттю, але, повторюване і деконкретизоване, все ж висувало суспільну відповідальність, а з нею і рефлексію про минуле за «дужки»¹⁰⁶.

Деконкретизація для К.Классена є чільною рисою НДРівських інсценуацій минулого¹⁰⁷. Позаяк кілька інтерпретаційних рамок застосовувалися одночасно («визволення», «німецько-радянська дружба», «антифашизм», «соціалістичне будівництво»), деякі з них мали більший когнітивний вплив, деякі менший, що уможливило появу фрагментарного, абстрагованого від дійсної історії сету дискурсів, жодному з яких не вдалося стати панівним. Зрештою, надмірний символічно-політичний успіх наративу «визволення» не підтверджується статистичними даними східнонімецького населення у 90-х роках, де виявилося, що Схід сприймає 8 травня 1945 ледь не у більшій мірі як «програш», ніж західнонімецьке суспільство. Звільнення від нацизму в сутності виявилося лиш звільненням від думок про минуле на користь теперішнього, в котрому об'єктивно травматизований спогад покоління лишився репресованим, непочутим і непроартикульованим, а відтак виштовхнутим, замовчуваним. Згідно з А.Ассман, можна говорити про «екстерналізацію» вини та відповідальності у колишній НДР, в той час як у ФРН відбувався протилежний процес її інтерналізації¹⁰⁸. Це підтверджує думку про те, що ідентичність пластична у випадку двосторонньої і відкритої, але не однобічної та синтетичної комунікації, де сторони не конфліктують і де відтак не стається якісного ідентичнісного росту через рефлексію та приріст знання. З цією думкою солідаризуються Ян-Гольгер Кірш, висвітлюючи позицію Макса Міллера. Останній розмежовує «авторитарне, ідеологічне та регресивне знання» та «успішне колективне знання»¹⁰⁹. Успішним суспільне знання стається через

¹⁰⁶ Там саме, С. 110-111

¹⁰⁷ Там саме, С.107-111

¹⁰⁸ А.Ассман, С. 84-87

¹⁰⁹ Kirsch, J-H. „Wir haben aus der Geschichte gelernt“. Der 8. Mai als politischer Gedenktag in Deutschland (1999), Dokserver des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam, С. 10

колективну відкриту аргументацію. Колективно-меморіальний ландшафт часів після возз'єднання 1989-1990 у Німеччині примітний в декількох відношеннях.

З одного боку, як стверджує Фолькхард Кнігте, кінець 90-х характеризується «націоналізацією негативної пам'яті», при чому цей концепт стає загальнонімецьким імперативом¹¹⁰. Проголошення у 1996 р. «Дня пам'яті жертв Голокосту», спорудження «Меморіалу вбитих євреїв Європи», створенням політичного меморіалу в колишньому концтаборі «Бухенвальд» на території колишньої НДР, а також інтеграція пам'яті про диктатуру Соціалістичної єдиної партії Німеччини (SED) колишньої НДР, що виявилась у перетворенні на музей Міністерства державної безпеки НДР «Гоеншьонгаузен», у Берліні, стають матеріалізованими негативними конструктами колективної ідентифікації, логічним продовження Габермасівського дискурсу про постконвенційну ідентичність, позбавлену національної семантики.

З іншого боку, постає питання нерівнозначності досвіду західних та східних німців. Історія диктатури у НДР досі лишається складним полем для роботи пам'яті. За твердженням Аннетти Лео, у дослідженні Центрального офісу політичної освіти, східнонімецька пам'ять є фрагментованою та сповненою замовчувань на мезорівні, а офіційний історичний дискурс Берлінської Республіки наразі є надто вивищений для досвіду простих обивателів. Історична тематика сягає тем структур влади, репресій та переслідувань у диктатурі НДР, проте не враховує досвід звичайних громадян колишньої Східної Німеччини¹¹¹. Західнонімецька «культура трактування» реальності відчувається колишніми громадянами східного блоку як втручання у їх особистий простір, як порушення і загрозу для власної ідентичності та соціальних практик, викликаючи ресентименти, так звану «остальгію» і приводячи до хибних причино-

¹¹⁰ Цит. за А.Ассман, С. 136-141

¹¹¹ Leo, Annette, Keine gemeinsame Erinnerung. Geschichtsbewusstsein in Ost und West, URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39821/keine-gemeinsame-erinnerung/#node-content-title-5>

наслідкових зв'язків. Історик Юрген Кока висловлюється про «розділені» спогади» про націонал-соціалізм як ще одну причину непорозуміння у питання інтеграції східнонімецького досвіду¹¹². Синтетичний наратив «антифашизму» у НДР слугував прив'язці фашизму та західнонімецького капіталізму, від чого східні німці почувалися на «стороні добра» і були позбавлені тягару історії. Нові ж меморіальні практики початку 90-х років викликали захисні реакції перед інтеграцією у ціннісно визначений західними німцями простір реконструкції історії і втрату моральних орієнтирів.

2.3. Глобальні імплікації німецьких меморіальних диспозитивів та практик в контексті загальноєвропейської меморіальної культури. Етичний поворот у меморіальній культурі 90-х років.

На початку 90-х років спостерігаються дві значні трансформаційні тенденції у загальноєвропейському меморіальному ландшафті, у котрих німецький кейс відіграє значну і спрямовуючу роль. Ці тенденції позначають як практичну сторону питання, так і належать до сфери цілепокладання. Тобто, вони не сюди і не для всіх є однозначними і також не є позбавленими іманентних протиріч. Серед таких тенденцій виділяємо «інтернаціоналізацію» та «сакралізацію» Голокосту як загальносвітової точки референції у дискусії про пам'ять, з одного боку, і пошук транснаціональних стандартів обходження зі злочинами колишніх тоталітарних та авторитарних режимів у перехідний період, що посприяло утворенню так званої «ціннісної світової спільноти», з іншого боку. Відзначимо, що ці процеси не виключають, а радше взаємозумовлюють один одного.

Розвиток європейської післявоєнної спільноти на засадах договорів, вільного ринку та мобільності протягом останніх семи десятиліть, на думку К. Легеві та А. Ланг, все ж лишає відкритим питання про «розділені спогади» європейських

¹¹² Там само.

націй, без звернення, опрацювання і поваги до яких європейська ідентичність як концепт досі стоїть під великим питанням ¹¹³. Велика частка євроскептиків вважають процес євроінтеграції безплідним і наводять такі аргументи: неможливість вибудувати сталої колективної ідентичності на основі значної гетерогенності європейських спільнот, котра була б можлива в контексті національної держави, сповненість історіографії Європи трагічних сторінок і більшої кількості битв, ніж досвіду кооперації, і, врешті, гетерогенність та роздрібленість, а почасти контрадикторність історичного досвіду націй Європи, в контексті Другої світової війни і подальшої блокового протистояння. Відмінність спогадів особливо стала помітною в процесі інтеграції східноєвропейських країн колишнього соцтабору до Європейського Союзу, позаяк вони несуть травматичний тягар не лише націонал-соціалізму, але і сталінізму ¹¹⁴.

З огляду на ці нормативні перепони, автори стверджують, що перемога пам'яті над забуттями може відбутися лише через перемогу «справедливості» над минулим. Позаяк європейськість потребує солідної бази довіри, «забуття» не є вдалою категорією для творення спільного інтегративного простору пам'яті, оскільки не виключає конфліктогенність спогадів європейських націй. Натомість, солідаризація Європи потребує рефлексивного та інтеграційного комемораційного підходу, котрий включає поглиблене розкриття темних сторінок історії: Голокосту, ГУЛАГу, етнічних чисток, війни і криз, колоніалізму та неоколоніалізму, досвіду міграції і лише в останню чергу «позитивного» досвіду економічної, культурної та політичної інтеграції Європи. Сім «кіл» європейської пам'яті формують супранаціональний меморіальний ландшафт, в

¹¹³ Leggewie, Claus., Lang, Anne. Der Kampf um die europäische Erinnerung, ©Verlag C.H.Beck, München 2011, С. 7-13

¹¹⁴ Там само, С. 11

центрі якого стоїть Голокост як пункт референції усього агрегованого «негативного» досвіду європейського культурного життєсвіту ¹¹⁵.

«З'єднувальним містком» між тенденціями «сакралізації Голокосту» як негативного міфу Європи (і Німеччини) і розробки загальних правових стандартів вшанування минулого є, на думку А.Ассман, «поворотний момент в жертвенній пам'яті» початку 90-х, котрий передбачає звернення до досвіду проігнорованих, виключених, невислуханих соціальних груп, котрі піддавалися гоніннями, насильним депортаціям, винищенню¹¹⁶. Можемо спостерігати перехід від героїчної семантики у політиці пам'яті до віктимологічної політики ідентичності, котра вивільняє простір для непочутого досвіду і надає віктимізованим групам можливість інтегруватися у їх статусі у меморіальний ландшафт через здобуття соціального капіталу. Категорія «жертви», позаяк включена у асиметричні відносини з категорією «злочинця» і не піддається інкорпорації у героїчну семантику, потребує суспільного визнання і резонансу з боку «глобальної ціннісної спільноти», аби досвід таких груп міг бути сприйнятим і сприйнятливим ¹¹⁷. Визнання здійснюється завдяки розробленим транснаціональним практиками комеморації, у правовій площині через заборону будь-яких дискримінаційних практик стосовно певних груп населення, грошового відшкодування постраждалим народам, етнічним чи соціальним групам, революціонізації шкільних та університетських програм, а також збільшення числа автобіографічних робіт і літератури представників дискримінованих груп, активну медіатизацію минулого. Не в останню чергу цьому сприяють публічні вшанування та діалог по осі жертва-злочинець.

Перехід до інституціоналізованої «активної» пам'яті, як відзначає Крістін фон Лінген, стосується не лише «націй-злочинців», але і більшості націй Європи взагалі, у котрих є досвід колаборанства, підтримки тоталітарного режиму, домінування та ексклюзії певних груп. Таким чином, французька історіографія з

¹¹⁵ Там само, С.14-48

¹¹⁶ А.Ассман, С.74-88

¹¹⁷ Там само, С. 88-97

90-х років опрацьовує власний міф про «великий спротив» нацизмові і все більше підіймає з архівів свідчення про колабораціонізм уряду «Віші»¹¹⁸. Польща і країни Східної Європи в свою чергу опрацьовують нетематизовані у роки Холодної війни антисемітичні настрої до- та післявоєнного періоду¹¹⁹.

Стосовно Німеччини, красномовним прикладом «етичного повороту» й нової «правової свідомості» є перша стаття Основного Закону ФРН, де мовиться про те, що «гідність людини є недоторканою»¹²⁰. Цікаво, що уряд Аденауера прийняв Конституції ФРН в день завершення Другої світової війни, аби закласти міцний символічний фундамент Федеративної республіки. Універсалізація пам'яті найґрунтовніше втілювалася у заснування суду в Гаазі, котрий займається транскримінальною злочинністю проти людяності, такі як геноцид, депортації, покарання військових злочинців, окремі злочини проти людської гідності¹²¹.

Звернення до досвіду жертв, в першу чергу єврейського народу, а також етнічних, сексуальних меншин, народів Східної Європи, стосовно яких Третій Райх проводив політику винищення, у Німеччині посприяла не останню чергу легітимація наративу «визволення» на суспільному та державному рівнях. Як відзначає Ян-Гольгер Кірш, значення прірва дискурсу обходження з німецьким тоталітарним минулим охоплювала у певні часові проміжки, з одного боку, такі збірні поняття як «поразка», «трагедія», «національний сором», «катастрофа» право-консервативного крила колишньої нацистської еліти до, з іншого боку, означення краху нацистського тоталітарної ідеології як акт «визволення», що відбувся завдяки силам антигітлерівської коаліції¹²². Останній наратив інтерпретувався у різні роки крізь різноманітні оптики.

¹¹⁸ Там само, С. 175

¹¹⁹ Там само, С. 180

¹²⁰ А.Ассман, С.74-88

¹²¹ Von Linggen, Kerstin, Erfahrung und Erinnerung, Archiv für Sozialgeschichte 49, 2009, С. 181, також А.Ассман, С. 74-88

¹²² Kirsch, J-H. «Befreiung und/oder «Niederlage»? Zur Konfliktgeschichte des deutschen Gedenkens an Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg, in: 1945 – Der Krieg und seine Folgen, Kriegsende und Erinnerungspolitik in Deutschland, herausgegeben von Burkhard Asmuss, Kay Kufek und Philipp Springer, Kettler Bönen, 2005, С. 60-71

По-перше, як спроба зняття «відповідальності» з німецького народу, котрий фактично ставиться у позицію жертви, котру потрібно було визволити з-під власного режиму. Питання депортацій німецького народу з Судетського регіону чехословацьким післявоєнним урядом і вшанування американських солдатів разом із солдатами Вермахту і дивізіонами СС на кладовищі у Бітбурзі канцлером Г.Колем і президентом США Рейганом вже у 90-х роках викликали суспільне обурення і тертя. Це підіймає питання про те, чи може досвід німецького народу, «народу-злочинця», де недостатньо висвітленими лишаються бомбардування німецьких міст силами коаліції, післявоєнні депортації і пригнічення, ставитися на однаковий щабель з досвідом віктимізованих груп тоталітарної ідеології. Питання досі лишається відкритим, хоч К.Легеві стверджує про поступову детабуїзацію цього питання¹²³.

По-друге, термін широко вживався у НДР як елемент про-радянського дискурсу у Холодній війні з метою сприяння позитивній ідентифікації героїчного акту визволення СРСР і, відповідно, посилення позиції держави-переможця.

Поміж цим, саме історична промова федерального президента Західної Німеччини Р. фон Вайцекера у 1985 році визначила той кут зору, під яким теперішнє покоління сприймає історичну реконструкцію минулого у формі «визволення»¹²⁴. У промові наголошується на «роках демократизації», «визволенні від людиноненависницької системи націонал-соціалістичного панування» й робиться послання до наступних поколінь «припинити чвари», «цінувати свободу», «працювати для миру», «дотримуватися закону» і «служити

¹²³ Leggewie, Claus. Historikerstreit – transnational. Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, с. 52-54

¹²⁴ Weizsäcker v. Richard, Gedenkveranstaltung im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges in Europa, 8. Mai 1985, Bonn, URL: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Richard-vonWeizsaecker/Reden/1985/05/19850508_Rede.html

внутрішнім масштабом справедливості»¹²⁵. Не позбавлена суспільного резонансу, промова стрімко увійшла у парадигму чинної політики пам'яті.

Колективна самоідентифікація з тезою про «визволення» остаточно здобула переважну суспільну легітимацію лише наприкінці 80-х на початку 90-х роках, а сам наратив наразі є інституційно закріплений і не викликає значних контр-дебатів. Сучасні репрезентативні опитування, проведені інститутом міждисциплінарних студій медіації та насилля (IKG) університету міста Білефельд, показують, що 87% опитаних описують закінчення Другої світової війни для Німеччини терміном «визволення» («Befreiung»)¹²⁶. Близько 77% схилиються до терміну «капітуляція» («Kapitulation»), найменше, 70,3%, описують тодішній стан справ як «поразка» («Niederlage»)¹²⁷. Попри дискурсивне домінування «визволення», «натуралізації» цього поняття у меморіальному ландшафті Німеччині передувала тривала дискурсивна боротьба. Вище наведене дає зрозуміти, що акт «визволення» від нацизму як негативний міф нової німецької держави і (Західної) Європи не є самоочевидним фактом з точки зору пам'яті, а радше процесуальним колективним усвідомленням і суспільно-державним реконструюванням трагічних суспільно-політичних тенденцій 1933-1945 років. Варто також відзначити, що у дискурсах післявоєнних років у Західній Німеччині присутні більш інклюзивні, і, відповідно, менш політизовані поняття як «година нуль», що позначає нову сторінку в історії країни, історично-культурний та ментальний злам або ж точку біфуркації, за котрою слідкують як великі можливості, так і загрози для національно-континуальної історії. Так термін („Neuanfang“- «новий початок») щодо завершення Другої світової війни вважають релевантним 81.2% німецьких респондентів згаданого дослідження¹²⁸. У Східній Німеччині можемо

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Verzerzte Perspektiven auf die NS-Zeit trotz Sorgen um Geschichtsrevisionismus, Forschung der Universität Bielefeld, 7. Mai 2020, URL: <https://aktuell.uni-bielefeld.de/2020/05/07/verzerzte-perspektiven-auf-die-ns-zeit-trotz-sorgen-um-geschichtsrevisionismus/>

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

стверджувати про панування радше антикапіталістичного, антифашистського наративу, котрий надовго законсервував дискурсивне опрацювання власного минулого. Відтак на суспільному рівні в колишніх Західній і Східній Німеччині панують різні ідеологічні настрої, для котрих акт визволення хоча і є спільним підґрунтям, але котрі все ж різняться ступенем почування колективної відповідальності за націонал-соціалістичне минуле. У контексті нового етичного повороту можна виділити і дещо суперечливі тенденції, як-от: недостатня чутливість до злочинів сталінізму у Західній Європі та медіатизація Голокосту.

Західноєвропейська пам'ять про злочини націонал-соціалізму визначається крізь її центральне і дуже чітко визначене явище – Голокост - і його онтологічне утілення – концтабір Аушвіц. Інтернаціоналізація та іконізація Голокосту, а також нова роль Німеччини у світі як двигуна євроінтеграції, на думку К.Легеві та А.Ланг, у довготривалій перспективі зробила західноєвропейський дискурс пам'яті (особливо німецький дискурс) не достатньо чутливим до злочинів сталінізму¹²⁹. У науковому вимірі Ханна Арендт одразу ж після війни з надзвичайною майстерністю ствердила і науково верифікувала схожість націонал-соціалізму і сталінізму як тоталітарних ідеологій, котрі послуговуються однаковими інструментами структурного терору і «зачарування» народних мас¹³⁰. Однак, класово-політична дискримінація, що була притаманна СРСР, на відміну від біологічно детермінованої (більш зрозумілої, насущної) досі не здобула значного розуміння серед західноєвропейських істориків і дискурсивно є значно слабкою. Україна, попри численні спроби визнання Голодомору як геноциду українського народу СРСР, в цьому контексті досі не здобула значного успіху з боку міждержавних інститутів та наднаціональних утворень, як ООН (формулювання - «національна

¹²⁹ Leggewie, Claus., Lang, Anne. Der Kampf um die europäische Erinnerung, ©Verlag C.H.Beck, München 2011, с. 21-27

¹³⁰ Арендт, Ханна. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю.Б. Мишкенене, Л.А. Седова Послел. Ю.Н.Давыдова. Под ред. М.С.Ковалевой, Д.М.Носова. М: ЦентрКом, 1996. – 672 С.

трагедія»), Європейського Парламенту («жахливий злочин проти людяності»), Ради Європи («злочин радянського режиму»), так і в багатьох західних державах, окрім США. Голодомор лишається «terra incognita» європейської меморіальної культури ¹³¹. До того ж, завдяки німецько-державному наративу «визволення», через який, як констатують науковці, у пізні 80-ті проходить дивовижна межа подібності між загалом різними наративами пам'яті у ФРН та у НДР, у сучасній Берлінській Республіці виробилось єдине морально виправдане бачення світу. Таким чином, можемо спостерігати уживання між собою в центрі Берлінської Республіки «Меморіалу жертвам Голокосту» у Західному Берліні і пам'ятник радянському солдату у парку Трептов, у Східному. Тенденцію такої вітимізаційної політики до категоризації жертв, що нерозривно спричиняється до їх ієрархізації і навіть боротьби за визнання, пов'язану із нечутливістю до життєвого досвіду інших, помічає А.Ассман і вважає її однією з суперечливих тенденцій посттравматичної доби пам'яті ¹³². Від цього застарігає 1998 року Р. Козелек, пропонуючи для офіційного Берліна перед побудовою меморіалу жертв євреїв Європи більш загальні та інклюзивні форми вшанування пам'яті жертв, без будь-яких категоризацій ¹³³. Ці часом непокінчені спогади як всередині країни, так і різноманітні рамки пам'яті європейських держав (по осі Захід-Схід) складають калейдоскоп пам'яті Європи і досі потребують обережних та уважних способів взаємоінтеграції і взаємовизнання.

К.Легеві також відзначає, що медіатизація Голокосту і його деісторизація певною мірою спричинилася до протилежного ефекту, а саме: явище Голокосту, розглядуване без історичного підґрунтя у якості метафори злочину глобального

¹³¹ Голодомор-геноцид: Україна пам'ятає, Чи визнає більшість світу? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-henotsyd-ukrayina-pamyataye-chy-vyznae-svit/31576337.html>

¹³² А.Ассман, с 74-98

¹³³ Koselleck, Reinhart, Wer darf vergessen werden? Das Holocaust-Mahnmal hierarchisiert die Opfer. Die falsche Ungeduld. Aus der ZEIT Nr, 13/1998. URL: <https://www.zeit.de/1998/13/holocaust.txt.19980319.xml>

масштабу знецінюється та вихолощується¹³⁴. Як приклад, в українському політикумі минулих років часто фігурував термін «тарифний геноцид», котрим політики моралізують соціальні проблеми суспільства і котрий є виявом популістичної риторики, і що, найважливіше, позбавляє сенсу саме явище геноциду¹³⁵. Одним із найбільш жорстоких виявів цього злочинного акту і є Голокост. Так само президент рф і російські пропагандистські медіа часто зловживають терміном «геноцид» у політичних цілях, з одного боку, задля дегуманізації української влади, з іншого ж, задля приховування неcolonіальних намірів та цілей, що прагнуть реалізувати самі, як стало очевидним від початку воєнних дій 24 лютого 2022 року¹³⁶.

Отож, 8 травня 1945 та Голокост є безумовно одним із основоположних місць європейської архітектури пам'яті, щодо котрих довгий час не було і навіть зараз не всюди досягнуте консенсусне уніфіковане бачення. В контексті об'єднаної Європи та німецької політики пам'яті йдеться скоріше про точки порозуміння і конвергенції пам'яті в неpoєднуване дискурсивне ціле, котре передбачає догляд за пам'яттю, етично вмотивовані практики і поступове визнання досвіду віктимізованих груп як унікального знання і надбання людства без будь-яких ієрархій і взаємозарахувань.

¹³⁴ Leggewie, Claus. Historikerstreit – transnational, in: Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008, С. 55-58

¹³⁵ Тарифний геноцид треба негайно припинити, - Юлія Тимошенко, URL: <https://ba.org.ua/tarifnij-genocid-treba-negajno-pripiniti-yuliya-timoshenko/>

¹³⁶ Влада рф підбурює до геноциду українців і здійснює його [Електронний ресурс] // Ukrinform. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494872-vlada-rf-pidburue-do-genocidu-ukrainciv-i-zdijsnue-jogo.html>.

3. Огляд шкіл дискурс-аналітичної теорії. Розробка критеріїв аналізу.

У науковій дискурс-аналітичній традиції дослідники/ці М.Йоргансен та Л.Філіпс виокремлюють три чільні підходи: соціальний конструктивізм Е.Лакло та Ш.Муфф, критичний дискурс-аналіз Н.Феркло та дискурсивну психологію, котру ще називають марксистським підходом¹³⁷. Теоретичні засади цих трьох підходів мають витоки у структуралістській та постструктуралістській лінгвістиці. З одного боку, наріжним каменем теорії структуралізму є припущення про існування мови у формі певної структури, котра, у гетерогенності включених у неї елементів (лінгвістичних конструкцій), позначає собою сукупність значень, що вибудовані у певному логічному порядку¹³⁸.

Через деконструкцію цих значень-елементів, котрі не є стійкими, а радше рухливими, плаваючими в контексті мовного мережива, можна здобути певні відомості про саму структуру мови. З іншого боку, усі три теорії мають спільний засновок. Найважливішим є припущення про те, що соціальний світ продукується дискурсами, що циркулюють у суспільному просторі. Дискурсивна природа соціального спричиняється до того, що будь-який предмет і об'єкт існує тією мірою, якою він набуває свого дискурсивного значення у царині людської комунікації¹³⁹. Дискурс можна в цьому сенсі визначати як певну соціальну практику, завдяки якій «здійснюється» або «конститується» соціальний світ¹⁴⁰. Натомість відмінність теоретичних підходів виявляє себе, в першу чергу, у різному визначенні ступеня дискурсивної природи соціального простору, себто у розрізненні дискурсивних та не-дискурсивних соціальних практик.

Соціальні конструктивісти Е.Лакло та Ш.Муфф вважають, що реальність не можливо розглядати поза дискурсами, що перманентно слугують їй

¹³⁷ Йоргенсен, Марианне В., Филлипс, Лиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод/ Пер. с англ – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – С. 26-29

¹³⁸ Там само, С.29-35

¹³⁹ Там само, С.45-47

¹⁴⁰ Там само, С. 45

реконструкції та видозмінюють її ¹⁴¹. Дискурси і є соціальні практики, котрі творять соціальне. Так само виправдано стверджувати, що жодна соціальна практика не є позбавлена дискурсів (ідеологічних, наукових, суспільних), що іманентно у ній присутні. У цьому дещо радикальному конструктивістському підході лишається нерепрезентованим питання природи інститутів, котрі, як вважає Н.Феркло, можуть бути досить стабільними, ієрархічними та закостенілими, а почасти навіть резистентними до зміни дискурсу, принаймні на короткотривалу перспективу. Н.Феркло, у опозиції до конструктивістів, все ж розділяє дискурсивні та недискурсивні практики ¹⁴². Поняття «дискурсу» у нього обмежене семіотичним системами, як-от: мова, образи, текстові повідомлення. У той час як дискурсивні практики перебувають у русі, виходячи з і обумовлюючи соціальну структуру, недискурсивні можуть бути більш інертними і не зрушуватися під впливом зміни дискурсу, позаяк вкорінилися у людській свідомості як об'єктивність або природна необхідність («натуралізувалися» або «випали в осад»). Прикладами можуть слугувати традиційні уявлення суспільства про інститут сім'ї, шлюб, церкви, ліберального ринку та інше.

Дискурсивна психологія як марксистське відгалуження у теорії дискурс-аналізу вбачає у дискурсах всього-на-всього відображення чинних/панівних соціальних практик й відносин панування, котрі маскуються за нібито особистими мотиваціями кожного окремого індивіда. Звідси випливає, що артикульовані у суспільстві дискурси є нічим іншим як породженням або мовним виміром базисних соціальних, економічних чи політичних взаємовідносин ¹⁴³.

Методологічні диференції цих трьох парадигм проглядаються, серед іншого, і в поясненні суб'єкт-об'єктних відношень. У той час як соціальний конструктивізм Е.Лакло та Ш.Муфф розглядає людину та її ідентичності як продукт боротьби антагоністичних (ідеологічних) дискурсів у соціальній площині ¹⁴⁴, в якій суб'єкт

¹⁴¹ Там само, С. 53-76

¹⁴² Там само, С. 108-112

¹⁴³ Там само, С. 26-29

¹⁴⁴ Там само, С. 90-94

може лише формуватися та «приміряти» певні дискурси, інтерналізувати та співвідносити себе з ними, критичний дискурс-аналіз та дискурсивна психологія подібні у тому, що визнають індивіда як творцем, так рецепієнтом/бенефіціаром певних аспектів дискурсивних чи соціальних практик ¹⁴⁵.

Поєднання різних методологічних зауваг відкриває широкі можливості для аналізу текстового матеріалу. Передовсім такий аналіз уможлиблюється через формування критеріїв оцінки дискурсу на засадах мультиперспективності – інтеграції декількох підходів і розборку дифереційованої дискурс-аналітичної схеми/гайду ¹⁴⁶. Методологія нашого дослідження опиратиметься на критерії, запозичені у соціальних конструктивістів Е.Лакло та Ш.Муфф та доробку Е.Феркло, завдяки чому артикульовану проблематику буде розглянуто крізь декілька призм одночасно.

У Е.Лакло та Ш.Муфф буде запозичено концепт «вузлової точки» та «моментів дискурсу»¹⁴⁷. Перший термін позначає тематичну специфіку аналізованого дискурсу, так зване «порожнє означуване». Термін, концепт або тема, виокремлені із загального дискурсивного плетива, нічого не позначають, допоки не наповняться дискурсивними сенсами або моментами дискурсу.

«Моменти дискурсу» трактуються як дискурсивні елементи, котрі дискурс включає у себе і через які себе означає. Вони постають змістовним наповненням і лінгвістично виявляються себе досить часто у формі словосполучень (іменник з прикметником). Елемент дискурсу перетворюється на момент тоді, коли починає доповнювати і примножувати змістовний простір дискурсу. Усі моменти у сукупності надають певних сенсів центральній порожній вузловій точці. У дослідженні, серед іншого, буде взятий до уваги також аспект *ідентичностей*, що мають форму індивідуальних, колективних та вищого

¹⁴⁵ Там само, С.39-41

¹⁴⁶ Wodak R. Methods for Critical Discourse Analysis Second Edition / R. Wodak, M. Meyer. – London. – С. 14-32

¹⁴⁷ Йоргенсен, Марианне В., Филлипс, Лиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод/ Пер. с англ – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – С. 54-63

порядку, інституційних чи надінституційних, сутностей. Актори дискурсу для Е.Лакло та Ш.Муффа є дискурсивними конструктами¹⁴⁸.

Надбанням теорії Н.Феркло є концепти «устрій дискурсу», «інтердискурсивність» та «інтертекстуальність». Устрій (або порядок) дискурсу є різним залежно від соціального та культурного контексту і є вираженим у дискурсивній та жанровій специфікації (науковий дискурс, релігійний дискурс, неоліберальний дискурс і так далі). У своїй праці М.Йоргансен та Л.Філіпс відзначають стосовно цього: «порядок дискурсу - це система в сенсі того, що вона формує і формується завдяки конкретним випадкам застосування мови»¹⁴⁹. Водночас порядок дискурсу детермінується соціальною боротьбою груп і оприявнює відносини панування. Суміжним поняттям, що витікає з цього аспекту, є *інтердискурсивність*, що передбачає поєднання багатьох дискурсів та жанрів дискурсів в одній «комунікативній події», тобто у тексті, повідомленні, фільмі, газеті та інших культурно-інформаційних медіумах¹⁵⁰. Інтертекстуальність натомість характеризується як механізм залучення іншого текстового матеріалу, котрий доповнює основний, і відповідно інших дискурсів через їх змішування. Комбінування різних текстових матеріалів в одній комунікативній події, за Н.Феркло, оприявнює залежність і взаємозумовленість історії, суспільства та його дискурсивних ресурсів¹⁵¹. Інтертекстуальність, в цьому сенсі, слугує зміні певного дискурсу і впливає на/відображає стан соціокультурного світу. М.В.Йоргансен та Л.Філіпс зі свого боку відзначають, що інтердискурсивність є формою інтертекстуальності¹⁵², то ж ми розглядатимемо їх як взаємозумовлені і доповнювальні категорії в контексті нашого дослідження підручника з історії.

¹⁴⁸ Там само, С.79-82

¹⁴⁹ Там само, С. 126

¹⁵⁰ Там само, С. 128-131

¹⁵¹ Fairclough, Norman. Critical discourse analysis: the critical study of language, Longman Group Limited, 1995, С. 208-213

¹⁵² Йоргенсен, Марианне В., Филлипс, Лиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод/ Пер. с англ – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – С.128-129

Валідними в рамках досліджуваного матеріалу вважатимемо такі критерії Н.Феркло як *транзитивність* та *модальність* ¹⁵³. Транзитивність вказує на відношення суб'єкта до об'єкта дії або відсутність прямого зв'язку між ними. Звідси постають відносини кооперації, антагонії або відсутність прямого зв'язку; ставлення суб'єктів один до одного відповідно детермінуються через інтереси кожного з них, їх прагнення і зумовлені ними дії. *Модальність* характеризує ступінь упевненості суб'єкта у своєму висловлюванні. Типами модальності висловлювань можуть бути істинність, хибність, хоч найчастіше суб'єкт може мати рацію з певною ймовірністю або ж ухилитися від висловлювання з прямою, очевидною конотацією ¹⁵⁴. Можемо відтак сформулювати наступні критерії для подальшого «дешифрування» текстового матеріалу. Гайд складатиметься із таких категорій:

- 1.Вузлова точка/и
- 2.Моменти дискурсу (характеристики вузлової точки)
- 3.Ключові ідентичності (персональні, колективні, інституційні, надінституційні)
- 4.Транзитивність (зв'язки суб'єктів та об'єктів дії)
- 5.Модальність (від істинності до слабкої ймовірності)
- 6.Інтердискурсивність/інтертекстуальність (поєднання різних дискурсів та дискурсивних жанрів/поєднання різних текстових матеріалів і дискурсів відповідно)
- 7.Виробник та розповсюджувач дискурсу
8. Міф (синхронічні чи діяхронічні елементи)

¹⁵³ Там само, С. 146-151

¹⁵⁴ Там само, С. 147-149

3.1. Дискурсивний аналіз сучасного навчального шкільного підручника з історії в Німеччині. Основні акценти і міфологічні конструкти інституціолізованих практик пам'яті.

У цій частині ми звернемо наш погляд на підручник з історії Німеччини, котрий, за нашим припущенням, у агрегованій формі містить і оприявнює основні параметри панівної матриці меморіальної культури, котра з 90-х років переважає у об'єднаній Федеративній Республіці. За свідченням Ніни Фріс, текстові матеріали досі лишаються найпоширенішим медіумом пам'яті, і вони не втрачають своєї релевантності попри новітні процеси технологізації і диджиталізації ¹⁵⁵. Засвоєння суспільством культурної пам'яті певної нації, що зберігається і репродукується завдяки культурним медіумам (книгам, науковим роботам, літописам, хронікам), відбувається у найбільш ґрунтовній формі в контексті освітніх інституцій, себто у школах, університетах. Саме заклади освіти формують світогляд минулих і прийдешніх поколінь, пропонуючи уніфіковане і державно релевантне бачення історії. Шкільні підручники з історії постають під нашою оптикою як об'єктом безпосередніх інтерпретацій і деконструкції міфу, так і інструментом, завдяки застосуванню якого вдасться виокремити і узагальнити панівні інституціолізовані історично-меморіальні погляди сучасної Німеччини на період Другої світової війни. Для цього було обрано підручник з історії «Entdecken und verstehen» (від XX століття до сьогодення), що застосовується у шкільній програмі 9-10 класів у місті Берліні та землі Бранденбург ¹⁵⁶. Підручник надрукований німецьким видавництвом «Cornelsen» під редакцією Др. Томаса Бергера фон дер Гайде та Др. Біргіт

¹⁵⁵ Frieß, Nina A. Nichts ist vergessen, niemand ist vergessen? Erinnerungskultur und kollektives Gedächtnis im heutigen Russland, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010, С. 50

¹⁵⁶ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 70-128

Венцель і складається із двох основних модулів, як-от: «Демократія та диктатура» та «Холодна війна» - , двох фахових модулів, двох вибіркових модулів та додатків. Підручний матеріал з історії стане базисним джерелом аналізу.

Об'єктом аналітичної роботи безпосередньо стане остання частина першого основного модуля «Панування націонал-соціалізму та Друга світова війна», оскільки саме цей період історії стоїть у центрі німецького сучасного міфу пам'яті і конститує меморіально-культурну площину історичної політики. Задля якнайзручнішої операціоналізації якісного аналізу виокремимо 4 самостійні тематичні блоки в контексті обраного модуля, котрі підлягатимуть дискурсивному аналізу:

- «Націонал-соціалістична диктатура і Друга світова війна»,
- «Соціальна структура суспільства доби націонал-соціалізму»,
- «Жертви націонал-соціалізму та рухи опору»
- «Висновки з історії».

Попри спільний, уніфікований підхід будуть зроблені певні зауваження з огляду на регіональну специфіку підручника, що постає важливим фактором аналізу. Оскільки Німеччина є федеральною Республікою, змістовне наповнення шкільних програм покладено безпосередньо на землі за принципом субсидіарності; від цього залежать дискурсивні акценти, природа та об'єкти меморіальних практик, а також тематизовані «місця пам'яті», котрі згадуються у підручнику. Диференційований аналіз кожного тематичного блоку варто сприймати як взаємопов'язані, а також описово та змістовно споріднені елементи одного дослідження.

Блок 1. «Сходження націонал-соціалістичної диктатури і Друга світова війна»

Аналізований блок переповідає історичний контекст приходу націонал-соціалістів до влади, а також причини, перебіг та завершення Другої світової війни з далекосяжними наслідками. Історичний фактаж, сукупність ілюстративного та допоміжного матеріалу, котрий застосовується у цій частині, спонукає нас конкретизувати вузлові точки, котрі наступним кроком будуть наповнені відповідними моментами дискурсів.

1. Вузлові точки:

1.1. Див. Додаток 1, Блок 1. Вузлові точки, точка 1

2.2. Див. Додаток 1, Блок 1. Вузлові точки, точка 2

3.3. Див. Додаток 1, Блок 1. Вузлові точки, точка 3

2. Моменти дискурсу:

2.1. Моменти першої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 1. Моменти 1

2.2. Моменти другої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 1. Моменти 2

2.3. Моменти третьої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 1. Моменти 3

3. Ключові ідентичності:

У аналізованому матеріалі ідентичності представлені широкою палітрою реальних індивідуальних, колективних та інституційних акторів на досить широкому тлі історичних подій перед та упродовж Другої світової війни.

3.1 Індивідуальні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 1, Ключові ідентичності, Група 1

3.2 Колективні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 1, Ключові ідентичності, Група 2

3.3 Інституційні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 1, Ключові ідентичності, Група 3

4.Транзитивність як дискурс-аналітична категорія позначає суб'єкт-об'єктні зв'язки між ключовими ідентичностями. Ідеологічний, а відтак дискурсивний антагонізм початку 30-х років у Німеччині фіксуємо між націонал-соціалістами з одного боку, та комуністами і соціал-демократами з іншого боку у боротьбі за владу у пост-імперській демократичній Ваймарській Республіці. Основною політичною ціллю націонал-соціалістів є придушення опору згаданих акторів на шляху до здобуття повноцінного контролю над державою через встановлення однопартійної диктатури партії «НСРПН» на чолі з А. Гітлером. Політичні опоненти, до котрих належать комуністи та соціал-демократи (відповідно і їх партійні організації «КПН» та «СДПН») піддаються з їх боку гонінням, ув'язненням у близько 70 таборах та усуненням з політичного горизонту через, нібито, «страх комуністичної загрози». Такі дії щодо них викликані їх ціннісними позиціями, серед яких парламентська демократія, свобода, справедливість, прихильність до правової держави. Відтак антагонізм конкретизуємо через прірву між прагненням до збереження парламентсько-демократичного статусу-кво, з одного боку, та прагненням націонал-соціалістів до необмеженого панування, з іншого. Прихід націонал-соціалістів до влади через махінацію з підпалом Райхстагу супроводжується демонтажем демократичних інститутів Ваймарської Республіки, символом котрої стає німецький президент фон Гінденбург, через так званий «Закон про повноваження», котрий підважує компетенції парламенту та надає НСРПН необмежену владу в державі.

З боку націонал-соціалістів робляться послідовні кроки з уніфікації преси (себто цензури) задля впливу над суспільною думкою через міністерство пропаганди на

чолі з Й.Гьобббельсом, а також розгортається справжня боротьба проти профсоюзів з одночасним прагненням перетягнути робітничий клас на свій бік. Створення воєнізованих структур «СА», «СС» та таємної поліції Гестапо, а також взяття контролю над Збройними силами (Вермахт) слугує поглибленню внутрішньодержавного терору, жертвами якого стають політичні опоненти та єврейське населення. Обидві категорії жертв фігурують у тексті у якості таких, що не здатні до організованого опору, себто перебувають у асиметричних зв'язках з категорією злочинців. Виняток становлять соціал-демократи, котрі до останнього борються проти націонал-соціалістів конвенційно, голосуючи проти антидемократичного законопроекту у Парламенті 23.03.1933 року. Інституціоналізація диктатури НСРПН ознаменує курс на мілітаризацію, а щедre фінансування індустрії озброєння стає політичною візією, котра впливає із ідеологічних переконань фюрера А.Гітлера про «расову вищість» та неунікність нової війни в Європі задля розширення життєвого простору для арійського німецького народу. Стара ліберальна Європа на чолі з Францією та Британією висловлює «слабкий протест» проти територіальних зазіхань нацистів на Судетський регіон, Австрію та Чехословаччину і веде хибну політику «замирювання». З боку цих акторів вбачаємо, на противагу мілітаризму та антидемократизму, спершу дещо слабкі намагання просунути дискурс збереження статусу-кво у Європі через дипломатичне вирішення геополітичних питань, котрий протягом перебігу війни зрушується до визвольної боротьби за свободу народів Європи проти націонал-соціалістичного кровожерства.

Німецький народ у всій безпосередності постає перед нами пасивним здобувачем завойовницьких благ свого режиму й у своїй більшості схвалює дії нової диктатури. Австрія колективно «радіє» аншлюсу і возз'єднанню з Третім Райхом. Італія та Японія є союзниками нацистської Німеччини у війні. Після початку воєнних дій та поділу Польщі між СРСР та Німеччиною лише Вінстон Черчилль лишається просвітником опору. Щодо СРСР нацистська Німеччина розпочинає нищівний «бліцкриг» у червні 1941 року після окупації лівової частин західноєвропейських країн (Польща, Норвегія, Нідерланди, Бельгія,

«Франція і тд.), навіть попри заключений раніше пакт про ненапад (пакт Молотова-Ріббентропа) та поставки харчування та сировини з боку СРСР до останнього моменту. Радянські солдати, радянські цивілісти та євреї Польщі та СРСР зазнають систематичного винищення та терору, наслідком чого були 20 мільйонів невинно загиблих. У злочинах проти людяності беруть участь не лише догматичні націонал-соціалісти спеціальних формування «СС» та «СА», але і «нормальні німці» та молоді солдати, на цьому робиться особливий акцент. Німецькі солдати, що вижили, не охоче розповідали про власну участь у війні своїм рідинам. Німецькі цивілісти, ближче до закінчення війни 1944-1945, стають жертвами бомбардувань союзних військ антигітлерівської коаліції. Близько 75 тисяч життів забрали коврові бомбардування Берліна та Дрездена. 7/8 травня 1945 року зусиллями союзних військ «СРСР», «Великобританії» та «США» націонал-соціалістична «Німеччина» була примушена капітулювати, що забезпечило відновлення миру в Європі ¹⁵⁷.

5. Модальність. У наведеному текстовому матеріалі прослідковується тенденція до висвітлення історичних подій з високою переконливістю у істинності артикульованих дискурсів та загальновідомих фактів. Можна припустити, що матеріал, пропонований у цьому блоці школярам, є достатньою мірою історично верифікованим, чітким і позбавленим суб'єктивних суджень, переконань, припущень чи неоднозначностей, котрі би супроводжувалися б відповідними мовними конструкціями на позначення ймовірності. Коли ж мова йде про жертв Другої світової війни, наводяться радше приблизні округлені цифри, що відповідає припущенню авторів про їх кількість, однак і ці приблизні розрахунки базуються на історично-наукових відомостях і в цілому відповідають дійсній картині. Наведемо лише декілька прикладів:

- *«Націонал-соціалістам вдалося завдяки «Закону про повноваження» упродовж 18 місяців взяти під контроль усі державні установи.»¹⁵⁸;*

¹⁵⁷ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 72-79; 96-101; 118-121

¹⁵⁸ Там само, С. 76

- *«Після того, як всі партії були заборонені, НСРПН проголосила себе у липні 1933 року єдиною державною партією.»¹⁵⁹;*
- *«Безжалісно боровся він проти КПН, але також проти СДПН та профсоюзів у Німеччині.»¹⁶⁰ (про Гітлера) ;*
- *«Великобританія і Франція прийняли порушення Версальського договору, оскільки вони хотіли уникнути війни проти Німеччини за будь-яких обставин.»¹⁶¹;*
- *«До того ж, населення Австрії святкувало вторгнення і приєднання країни до Німеччини.»¹⁶²;*
- *«У перший рік панування націонал-соціалізму близько 100 тисяч людей були відправлені у ці (концентраційні) табори.»¹⁶³*

6.Інтердискурсивність/інтертекстуальність

З огляду на вище викладене, стає зрозуміло, що у матеріалі панівним є педагогічно-історичний та етичний дискурси, котрі має на меті у найбільш доступній і спрощеній формі проартикулювати основні етапи у розвитку націонал-соціалістичного режиму без жодних прикрас. Особлива ж увага, з огляду на устрій дискурсу, віддається злочинам нацизму і асиметричним зв'язкам між злочинцями та їхніми жертвами, що не були здатні до опору і були знищені тоталітарною «машиною».

Важливим також видається звернення до гетерогенності текстового, візуального та педагогічного матеріалів та завдань, котрі, якщо не переважають розмірами основний історизований наратив, то доповнюють секуляризовані та стрункі факти додатковою інформацією, ба більше надають школярам простір для рефлексії та опрацювання історії власними силами, розуміння тогочасного

¹⁵⁹ Там само, С. 76

¹⁶⁰ Там само, С. 75

¹⁶¹ Там само, С. 96

¹⁶² Там само, С. 96

¹⁶³ Там само, С. 77

контексту та «вживання» в історичне тло. Зануренню в історію слугують спогади з агрегованої та історизованої пам'яті очевидців, політичних діячів тієї доби, а також науковців, суспільствознавців. Значна роль надається голосу жертв диктатури. Звернімося відтак до інтертекстуальної дискурс-аналітичної категорії і висвітлимо дискурсивну природу текстового, візуального та педагогічно-практичного матеріалу.

По-перше, вагому частку аналізованої частини підручника становлять свідчення та цитати націонал-соціалістичних діячів, серед них Адольф Гітлер та один із керівників націонал-соціалістичного руху Й.Гьоббельс. Цитовані ціннісні позиції А.Гітлера оприявнюють ідеологічну атмосферу тогочасного тоталітарного світогляду у питаннях «прав і обов'язку», «демократії та влади сильної руки», «антисемітизму» та «розширення життєсвіту». Особисті свідчення Й.Гьоббельса стосуються «контролю над профспілками та робітничого питання», «переродження Німеччини з приходом націонал-соціалістів до влади». Джерелами цитувань або ж місцями пам'яті стають промови під час реальних подій у Берліні 30-х років, як-от: факельні марші та демонстрації, гітлерівські теоретизування у книзі «Майн Кампф» за 1925 рік, витяги з промови А.Гітлера у Райхстазі, а також щоденники Й.Гьоббельса першої половини 30-х років. У частині про Другу світову війну примітними є витяги з промов президента Рузвельта та прем'єр-міністра Черчіля 1943 на конференції у Касабланці, а також американського президента Трумана 1965 з його спогадами про застосування атомної зброї у Хіросімі та Нагасакі 1945 року.

Наведемо наступні приклади:

- *Витяг з щоденника міністра пропаганди Й.Гьоббельса за 17.04.1933:*
«...як тільки профсоюзи будуть у наших руках, тоді й інші партії та організації не зможуть довго втриматися...»¹⁶⁴ - антиробітничий та авторитарний дискурси

¹⁶⁴ Там само, С. 76

- До теми «життєвого простору» з книги «Майн Кампф» А.Гітлера, 1925 рік : «... Ми, націонал-соціалісти, (мусимо) нерушійно триматися нашої зовнішньополітичної мети забезпечити саме німецькому народові даний йому ґрунт на цій землі...» ... «Або Німеччина стане світовою силою, або її не буде взагалі...»¹⁶⁵ - **тоталітарний дискурс**
- До теми «єврейства» з книги «Майн Кампф» А.Гітлера, 1925 рік: «Найбільшою протилежністю до арійця є єврей»... «Вплив його буття схожий на вплив трутня; де він (єврей) з'являється, там повільно чи швидко відмирає хазяйновитий народ»¹⁶⁶ – **антисемітський, людиноненависницький дискурс**
- Заява Гітлера перед Райхстагом, 17.05.1933: «...1. Німецька армія через чотири роки мусить бути підготовленою. 2. Німецька економіка через чотири роки мусить бути боєздатною.»¹⁶⁷ – **націонал-соціалістичний мілітаристський дискурс**
- З конференції 1943 у Касабланці, президент Рузвельт та прем'єр міністр Черчилль: «...лише усунення німецьких і японських військових сил принесе світові мир. Це веде до простого формулювання воєнної цілі, котра має своїм змістом беззастережну капітуляцію Німеччини, Японії та Італії.»¹⁶⁸ – **воєнно-визвольний дискурс/дискурс опору**

Серед іншого варто відзначити реакцію політичного опонента націонал-соціалістичної диктатури, представника соціал-демократичного крила Отто Вельса на антидемократичне голосування у парламенті 23.03.1933 року у формі цитати:

- ... «Після переслідувань, котрих останнім часом зазнала Соціал-демократична партія, було би дешево очікувати або вимагати від неї проголосувати за поданий «Закон про повноваження»... «В цю історичну

¹⁶⁵ Там само, С. 75

¹⁶⁶ Там само, С. 74-75

¹⁶⁷ Там само, С. 96

¹⁶⁸ Там само, С. 120

*годину ми, німецькі соціал-демократи, присягаємо основам людяності та справедливості, свободи та соціалізму...»¹⁶⁹ - **дискурс жертви/соціал-демократичний та гуманістичний дискурси***

На увагу заслуговує суспільна реакція верств німецького народу на шалену поразку під Сталінградом, що зафіксована у доповідях Гестапо від 1943 року:

- *«...повідомлення...викликало...в цілого народу глибоке занепокоєння...»... «...в першу чергу населення запитує про кількість жертв...»... «Загальним є переконання, що Сталінград означає поворотний пункт війни...»¹⁷⁰ - **виховний дискурс колективної пам'яті про події війни***

Врешті, у проаналізованому матеріалі чітко надається місце для голосу простих очевидців подій, котрі є носіями активної пам'яті, що передається міжгенераційно у родинних колах. Зокрема, на одній із сторінок наводиться особистий досвід Меліти Машман, що вона його виклала на сторінках власної книги «Висновок. Жодної спроби виправдання» у 1965 року про переживання націонал-соціалістичного підйому у віці 15 років, живучи в маленькому місті:

- *«... Увечері на 30 січня взяли нас, дітей, батьки у центр міста. Там ми на власні очі побачили факельну ходу, котрею націонал-соціалісти святкували свою перемогу. Щось жахливе тієї ночі закарбувалось у мені навік...»¹⁷¹ - **вихований дискурс індивідуальної пам'яті свідка/жертви***

Можемо виснувати, що дискурсивна природа матеріалу не є антагоністично ідеологічною, оскільки вплив акторів на творення політики є первинно деформованим. Націонал-соціалістичне криваве панування виявляє себе у знищенні демократичних основ суспільства, війні та терорі, що виявилось у відповідних дискурсах. Наративною відповіддю укладачів підручника залучення «живої» пам'яті свідків і постраждалих (соціал-демократи, колективні спогади,

¹⁶⁹ Там само, С 73

¹⁷⁰ Там само, С. 118

¹⁷¹ Там само, С. 72

індивідуальні ремінісценції), аби відновити баланс пам'яті та забуття, маніфестувавши цим самим гасло «ніколи знову!»).

По-друге, вагомим спостереженням з боку автора стали велика кількість ілюстрованого матеріалу, котрий слугує додатком до основного історичного текстового полотна. Серед чільних ілюстрацій: світлини факельних маршів та демонстрацій, плакати з пропагандистськими лозунгами націонал-соціалістів, шпальти газет з історичними новинами, виступи А.Гітлера, агітки, карикатури європейських та американських видань стосовно режиму, світлини з реаліями воєнних дій, зруйнованих німецьких міст, розстрілів, дезорієнтованих жертв війни, робітників/ць, воєнні мапи та інше. Світлини займають лівову частку навчального матеріалу. Когнітивний вплив ілюстративного матеріалу змушує читача впритул наблизитися до історії, котра постає неприкритою, живою, усюдисущою, і водночас напрочуд жорстокою, ідеологізованою та сюрреалістичною. Самі ілюстрації є культурним резервуарами безпосереднього спогаду, що назавжди належить історіографії і крізь призму якого історичні події набувають свого значення у культурній пам'яті спільноти, котрій належать (*Див. Додаток 2, Світлина 2.1; Світлина 2.2; Світлина 2.3; Світлина 2.4; Світлина 2.5*)

По-третє, підручник, окрім простого викладу історичної оповіді, слугує педагогічній функції. Це передбачає вихований процес з метою засвоєння історично релевантної інформації через виконання практичних аналітичних та креативних завдань на основі певних методів, пропонованих у підручнику. До таких методів обробки інформації у аналізованому блоці належать «порівняння політичних текстових джерел», «опрацювання цитат», «трактування зображеного на карті», «формування суджень», «аналіз мови», «використання світлин як історичних джерел»¹⁷². Більш того, завдання до кожного з тематичних розділів пропонують не лише прослідкувати причинно-наслідкові історичних подій, але і перевтілитися у акторів тієї епохи, що передбачає

¹⁷² Там само, С. 72-79; 96-101; 118-121

«деісторизацію» історії завдяки її рефлексивній актуалізації. Головна мета такого перевтілення – створення балансу між історичною правдою і колективним засвоєнням минулого, в котрому Другова світова і критична відповідальність за злочини націонал-соціалізму стають вихідним пунктом будь-яких дискусій про національну аксіоматику. Наведемо лише кілька влучних питань для роздумів школярів, що наводяться у цьому блоці:

- *«Перевтільтесь у німецьких солдатів на світлині 1 і запропонуйте власні припущення, про що вони могли думати...»*¹⁷³;
- *«Дослідіть цитату 3 і поясніть тезу автора «найліпше нічого не бачити і не чути про злочини»»*¹⁷⁴;
- *«Опишіть на основі карти 1 розширення німецької зони впливу.»*¹⁷⁵;
- *«Поясніть на основі Думки 1 і тексту, як націонал-соціалістам вдалося ціннісно вплинути на німецьке суспільство.»*¹⁷⁶

Основним методом аналізу цього блоку, котрий висвітлюється у книзі, є *аналіз пропагандистських світлин*. Він передбачає три етапи: ідентифікація мотиву, питання до світлин та аналіз світлин. Як приклад наводиться фотографія Гайнриха Гоффмана 1934 року, на котрій фюрер підіймається сходами аби виголосити промову перед народом на горі Брюкеберг у Гамельні¹⁷⁷ (див. Додаток 2, Світлина 2.6). Пропоноване пояснення концентрується на аналізі когнітивного впливу, важливості контексту світлин та уваги деталей з метою розвінчання пропагандистських імплікацій поданої ілюстрації. Така вправа носить просвітницьку мету в контексті дискурсу опрацювання тоталітарної історії.

7.Виробником та розповсюджувачем дискурсу є видавництво «Cornelsen», Берлін. Оскільки підручник підходить до застосування у шкільних програмах,

¹⁷³ Там само, С. 120

¹⁷⁴ Там само, С. 101

¹⁷⁵ Там само, С. 99

¹⁷⁶ Там само, С. 77

¹⁷⁷ Там само, С. 78-79

розповсюджувачем наявних дискурсів можуть бути потенційно освітні заклади міста Берлін, землі Бранденбург, де джерело може використовуватися як підручний матеріал на уроках історії 9-10 класів.

8. Міф. У даному блоці автором не виявлено синхронічних чи діахронічних міфологічних конструктів. Автори підручника чітко дотримуються структури викладу історичного матеріалу, котрий, що важливо, не є змістовно перевантаженим, надто історизованим чи деталізованим, хоч присутня немала частка точних історичних дат для запам'ятання. Відтак, матеріал не складно піддається засвоєнню. В контексті диспозитивів національної пам'яті, що є предметом дослідження, варто звернути увагу на речі, котрі в загальному контексті матеріалу виділяються і виступають на перший план. Сповненість історичного блоку цитатами діячів, очевидців та досвідом жертв, а також велика кількість ілюстративного матеріалу надають сухій історії жвавого вигляду, а додаткові завдання підштовхують до рефлексії. Відтак історія має відчутний «деісторизований» характер, себто, за думкою авторів, мусить мати характер перманентної «живої пам'яті» в контексті рухливого культурно-меморіального ландшафту нації. Присутня аналітична, креативна та когнітивна складова, що виявляється у запитаннях після тексту і в пропонованих методах обробки історії. Три складові у поєднанні творять активний горизонт засвоєння минулого. Інтегральний наратив оповіді постає перед нами крізь призму етики. В його центрі - відповідальність німецького народу за злочини націонал-соціалізму, що спонукає читача до певної рефлексивної колективної роботи. Водночас, історичне полотно позбавлене героїчної семантики. Це означає, що у війні немає програвшів і перемог, а є злочин і постраждалі від злочинів, себто беззахисні жертви насилля. Категорія жертви відчутно пов'язується передовсім із представниками європейських євреїв та народів СРСР. Це питання буде проаналізоване глибше у частині «Жертви націонал-соціалізму та рух опору». Згадуються також жертви з німецького боку.

Блок 2. «Соціальна структура німецького суспільства доби націонал-соціалізму»

Представлений до розгляду блок 2 підіймає питання ідеологічного впливу та спроб легітимації націонал-соціалістичної ідеології та практики в контексті соціальної структури суспільства. Стверджується, що тоталітарний режим протягом етапу свого становлення цілить передовсім на трансформацію ціннісної парадигми нації, проводить активну ідеологічну роботу серед молоді та бере під контроль освітні установи, де формується світогляд нового покоління. На увагу заслуговує також підрозділ про співвідношення гендерних ролей у суспільній конструкції та похідні від цього імплікації.

1. Вузлові точки:

1.1. див. Додаток 1, Блок 2, Вузлові точки, Точка 1

1.2. див. Додаток 1, Блок 2, Вузлові точки, Точка 2

1.3. див. Додаток 1, Блок 2, Вузлові точки, Точка 3

1.4. див. Додаток 1, Блок 2, Вузлові точки, Точка 4

2. Моменти дискурсу

2.1. Моменти першої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 2. Моменти 1

2.2. Моменти другої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 2. Моменти 2

2.3. Моменти третьої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 2. Моменти 3

2.4. Моменти четвертої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 2. Моменти 4

3. Ключові ідентичності як головні актори дискурсу постають перед нами здебільшого у формі колективних та інституційних сутностей.

3.1 Колективні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 2. Ключові ідентичності, Група 1

3.2 Інституційні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 2. Ключові ідентичності, Група 2

4.Транзитивність. Соціальна структура націонал-соціалістичного суспільства характерна атомізованістю та політичною аморфністю її суб'єктів. Відтак, більшість колективних сутностей у дискурсі постають рецепієнтами однобічного ідеологічного впливу, координати якого визначає «НСРПН» на рівні суспільного тіла, політики молоді, освітньої політики та гендерного унормування соціальної дійсності за принципом маскулінного домінування. Націонал-соціалістична держава чинить свою пропагандистську діяльність через партію, робітничі спілки, медіа, заклади освіти, пресу, кіно.

Мета «НСРПН» – тотальний контроль над публічною та приватною сферою людського життя. Ідеологічну роботу з класом робітників/ць, після усунення опонентів лівого політичного крила (соціал-демократів та комуністів) проводять відповідні інститути – націонал-соціалістичні робітничі спілки «DAF» (нім. Німецький робочий фронт) та «KdF» (нім. Сила через радість). Після усунення справжніх профспілок, що вибудовувалися на низовому рівні, формуються ці державні інструменти контролю задля легітимації режиму через імітацію соціалістичного порядку денного (допомога безробітним через створення фондів (як «Зимовий фонд підтримки»), колективні пожертвування, широкий спектр відпочинкових пропозицій та розваг для робітничого класу). Відтак, можна виснувати, що «DAF» та «KdF» працюють на легітимацію режиму в цілому. Трансформація суспільної структури супроводжується ексклюзивією політичних опонентів та євреїв з нового режиму панування НСРПН, котрі не в стані чинити опір асиметричному насиллю. У цьому сенсі прослідковується відчутний антагонізм соціал-демократичного, плюралістичного налаштування, що його мають політичні опоненти, профспілки, котрі виступають за істинну емансипацію робітничого класу, інші поневолені осередки суспільного життя та жертви серед єврейського населення, тоталітарному пануванню.

На рівні політики молоді націонал-соціалісти створюють гендерно специфіковані та напівелітарні молодіжні організації «HJ» (нім. Гітлерюгенд) та «BDM» (нім. Союз німецьких дівчат), ціль котрих полягає у нав'язуванні молодому поколінню нових ціннісних установок, що відзначаються мілітаризмом, чітко розмежованими традиційними уявленнями про гендерні ролі, агресивністю на противагу слабкості та емпатії й почуттям «колективності». Ці організації молоді через їх виховну діяльність також слугують підтримці та натуралізації режиму серед молодого покоління. Позашкільна активність слугує засвоєнню навичок виживання, інтеграції у «народну спільноту», поширенню культу А.Гітлера та підготовки до прийдешньої війни за розширення простору. Успішним результатом виховної роботи є добровільне прагнення піти на війну. Мілітаризація свідомості людської одиниці зачіпає індивіда незалежно від гендерної приналежності: «чоловіка» як солдата, а «жінку» як замітника чоловіка у індустрії озброєння, робочої сили у шпиталях та ін. Інтегральним протиставленням панівному наративу націонал-соціалістів є ліберальне уявлення про різноманіття, свободу вибору, а також пацифізм у системі виховання. Ці ідеологічні мотиви уособленні у згаданих жертвах системи, здебільшого молоді, що позбавлена голосу та не здатна чинити значного опору.

Диференційована шкільна програма Ваймарської Республіки за націонал-соціалістичної догматики «НСРПН» зводиться партією крізь інститути шкіл та вищої освіти до набору псевдонаукових теорій, на кшталт теорії расової вищості «арійського народу», переваги спортивних занять над гуманітарними науками та систематичній індоктринації позаісторичних германських міфів про «нордичну расу» у свідомість школярів. Уявлення про патріархальну чистоту раси, негідний освітній матеріал та релевантність категорії «невартісного життя» у системі нових цінностей призводить до систематичної ексклюзії людей з інвалідністю, єврейських дітей, дівчат та жінок, а також єврейських викладачів й/та викладачів соціалістичних та пацифістських поглядів з системи середньої та вищої освіти і з робочих місць. Цьому протиставляється ґрунтовна, невибіркова, секулярна та

об'єктивна системи освіти, котра є частиною демократичного плюралістичного суспільства, а також повага до людської гідності та толерантність. Ці ідеї також конститууються через наявність безголосих, беззахисних жертв режиму, згаданих вище.

Згідно з політикою націонал-соціалістів у гендерній сфері, дівчата та хлопці виховуються на базі чітко розмежованих гендерних ролей, де жінка/дівчина постає підтримкою чоловіка у домашній сфері без змоги креативної самореалізації, а чоловік / хлопець, що його протягом життя привчають до дисципліни, непорушності обов'язку, безмовного підкорення, незламної сили волі та жаги боротьби, домінує у державній площині. Метою співіснування жінки та чоловіка стає, за опікою режиму, поповнення «народної спільноти» новими представниками, чому слугують так звані шлюбні позики. Така біополітика стає інструментом ствердження відносин панування в контексті режиму через школи, спілки молоді та загальну світоглядну парадигму суспільства і слугує його збереженню. Аборти, емансипація жінок, свобода самовираження та хворе тіло систематично вилучається із «здорового тіла» нації. Під поняття традиційних цінностей і чистоти аріїв-німців не підпадають єврейські жінки, хворі та гомосексуальні чоловіки – відтак вони переслідуються режимом та знищуються. На іншому ідеологічному боці панують гендерне різноманіття, самовираження, свобода та цінність життя індивіда як світоглядні та ціннісні парадигми, що їх уособлюють і через існування стверджують євреї, люди з інвалідністю, жінки та гомосексуали, попри нерівнозначний вплив на творення політики¹⁷⁸.

5.Модальність у аналізованому матеріалі характеризується переконливістю авторів у істинності сказаного з лінгвістичної точки зору. Схоже як і в першому блоці, йдеться про перевірені історично-політичні тенденції, діяльність дійсних організацій та суспільні зміни в контексті тоталітарного режиму, котрі за багато десятиліть досить багато вивчалися і значною мірою теоретизувалися.

¹⁷⁸ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С.80-89

Додатковою верифікацією історичного матеріалу слугують ідеологічні позиції націонал-соціалістів, виражені у цитатах, свідчення очевидців тих подій, котрі додають історично тлу індивідуально-конкретних вимірів, а відтак роблять самі історичні факти придатними до емпіричного пізнання. Наведемо кілька прикладів:

- *«Націонал-соціалісти рішуче відкидали демократичний устрій Ваймарської Республіки.»¹⁷⁹;*
- *«Євреї, люди з інвалідністю, соціал-демократи і комуністи, як і всі інші вороги режиму з самого початку виключалися із «народної спільноти» і переслідувалися.»¹⁸⁰;*
- *Заклик «Зимового фонду допомогу» у газеті міста Гьоттінген, листопад 1933 року: «... Секрет націонал-соціалістичного світогляду базується на вимозі ставити суспільну користь вище за індивідуальну...»¹⁸¹;*
- *«Для дівчат застосовується те ж правило, що і для молоді в цілому: не підтримка індивідуального розвитку, а загальна та уніфікована спрямованість виховання для націонал-соціалістичної держави з сильною концентрацією на «фюрері.»¹⁸²;*
- *«Для єврейських дітей шкільна дійсність означала загрозу та приниження»¹⁸³;*
- *«За волею націонал-соціалістичної держави арійські жінки мусили народили якнайбільше арійських дітей і подарувати їх державі та фюреру.»¹⁸⁴*

6.Інтердискурсивність/інтертекстуальність позначені широким різноманіттям жанрових та ідеологічних дискурсів, а також поєднанням різних

¹⁷⁹ Там само, С. 80

¹⁸⁰ Там само, С. 80

¹⁸¹ Там само, С. 80

¹⁸² Там само, С. 84

¹⁸³ Там само, С. 87

¹⁸⁴ Там само, С. 88

текстових матеріалів, котрі зумовлюють дискурсивну гетерогенність. Важливо диференціювати в цьому сенсі між власне дискурсами «злочинців» та дискурсами «жертв» націонал-соціалістичного терору. А.Ассман стверджує, що позиція жертв не можуть бути артикульованими ними ж самим через асиметричні зв'язки, а відтак їх досвід не піддається інкорпорації у культурну пам'ять. Єдиний спосіб для них бути почутими – визнання їх трагічного досвіду третьою стороною. Саме цією третьою стороною, на нашому думку, і постає історичний підручник, котрий через інтеграцію колективного та персонального жертвенного досвіду надає групами та індивідам відчуженої стосовно них моральної переваги і тим самим виявляє свій інтегральний етично-виховний підхід до історичної політики і меморіалізації в цілому. Наведемо кілька прикладів з одного і іншого боку. Прикладами панівних дискурсів націонал-соціалістичного режиму стосовно окресленої у блоці тематики можуть бути такі:

- *«На зміну (демократичному устрою) мусила прийти «націонал-соціалістична «народна спільнота», в котрі немає жодних суспільними відмінностей та різних інтересів»¹⁸⁵ - антидемократичний дискурс та дискурс примордіалістської моделі нації*
- *«Вступ до «НІ» та «ВМ» став обов'язком... слабкі або хворі діти, а також євреї зазнавали ексклюзії»¹⁸⁶ - расистський та антисемітський дискурс*
- *«Навчання (дівчат) переслідувало конкретні цілі: підготовка до ролі матері та домогосподині... та політична смиренність»¹⁸⁷ - дискурс традиційних гендерних ролей та політичної пасивності*
- *«Багато (хлопців) добровільно записувалися на війну – їх виховання було «успішними»¹⁸⁸ - мілітаристсько-виховний дискурс*

¹⁸⁵ Там само, С. 80

¹⁸⁶ Там само, С. 84

¹⁸⁷ Там само, С. 84

¹⁸⁸ Там само, С. 85

- *«Невиліковні діти та люди з інвалідністю належали, на думку націонал-соціалістів до категорії «невартісного життя»¹⁸⁹ - **дискурс негачії людської гідності та «здорової нації»***
- *«Протилежним до образу вірної німецької матері... був образ емансипованої жінки...Жінкам відмовляли у пасивному виборчому праві»¹⁹⁰ - **антифеміністський дискурс***
- *«До зовнішнім рис (ідеального німецького арійського чоловіка) належали сильна статура та сталеві мускули»¹⁹¹ - **дискурс гендерної нормативності та надмірної маскулінності***
- *«Моя педагогіка важка»! Слабкість треба вибити з голів... тоді виросте молодь, від якої вжахнеться увесь світ»¹⁹² (А.Гітлер, 1940) - **дискурс антиморального «мілітаризованого» виховання молоді***

Морально-етичні цінності, що їх відстоює підручник, знаходять своє утілення через артикуляцію індивідуального та колективного досвіду жертв, очевидців (цитати, свідчення з особистих романів, записок автобіографій), котрі займаються чільне місце у матеріалі. Окрім цього, активізації пам'яті слугують залучення художньо-літературних дискурсів, котрі роблять пам'ять надбанням більшого кола людей. Можна припустити, що як роман в свій час творив (і продовжує творити) нації [Б.Андерсон], так само і романи про розглядуваний відрізок часу визначають кут зору, під яким нація розглядає та реконструює інтегральний відрізок своєї історії, котрий, більш того, вважає наріжним каменем своєї ідентичності.

- *З допису забороненої соціал-демократичної партії у Празі, 1936: «..., «KdF» оцінюється багатьма співвітчизниками як справді визначне досягнення націонал-соціалізму»¹⁹³ - **дискурс втрати політичної легітимації соціал-демократичною партією***

¹⁸⁹ Там само, С. 87

¹⁹⁰ Там само, С. 88

¹⁹¹ Там само, С. 89

¹⁹² Там само, С. 84

¹⁹³ Там само, С. 81

- *Марта Аппель, чий діти у 1930-х відвідували школу, пригадує: «...Ледь не кожен урок ставав для єврейських дітей мукою...За день до дня матері мої доньки мали прийти до вчительки музики» На прохання дітей дозволити їм співати для мами вона відповіла: «Я знаю, що у вас також є мама, однак вона все одно лише єврейська мама...»¹⁹⁴ - **дискурс особистої дискримінації за походженням***
- *Колишній вожакий «НІ», 1975 р. : «Знуцання передбачали метод: нам з дитинства втовкмачували твердість та сліпу покору. В тринадцять я був готовий...моя черга прийшла (віддавати накази)...» «...Я маю гнітючі спогади.» - **дискурс індивідуальної травми, пережитої у молодіжній організації «Гітлерюгенд»***
- *З роману «Усе світло, чого ми не бачимо» Ентоні Дюра,: «...Ви маршируватимете усі в той самий бік, в однаковому темпі, до тієї ж цілі...» «...ви житимете лише обов'язком...»... «Ви їстимете батьківщину і дихатимете нацією... Вам зрозуміло?...»¹⁹⁵ - **художньо-історичний дискурс про епоху націонал-соціалізму***

Історично-дискурсивний діалог «злочинців» та «жертв», уможливлений на сторінках підручника завдяки критично і водночас етично спрямованій конфронтації з «негативним» історичним надбанням, обрамляється широкою палітрою візуального матеріалу, серед чого можемо виділити :

А) пропагандистські плакати, що унаочнюють заплановані суспільні трансформації на рівні родини як суспільної одиниці, з огляду на домінування патріархальних поглядів та расової теорії чистоти нації (див. Додаток 2, *Світлина 2.7*)

Б) світлини, що відображають повсякденність роботи молодіжних організацій, котрі підлягають трьох основним цілям: творенню воєнних інсценуацій,

¹⁹⁴ Там само, С. 87

¹⁹⁵ Там само, С. 86

укоріненню гендерно нормативної реальності та зміцненню ідеї про «народний колектив» серед молодого покоління (див. Додаток 2, Світлина 2.8 та 2.9)

В) світлини з освітнім процесом доби націонал-соціалізму, що імплікує дискримінаційні практики (див. Додаток 2, Світлина 2.10)

Можемо виснувати, що всі світлини слугують, по-перше, доповненню історично доконаного факту ілюстративним, когнітивно впливовим матеріалом, з одного боку, а з іншого стають для учнів «тренажером» для деконструкції тоталітарного міфу на уроці історії. Велика частка завдань до опрацювання у підручнику має на меті розвінчати закладені націонал-соціалістичною ідеологією наративи та дискурси, і в цьому сенсі підручник вражає своїм глибинним антитоталітарним виховним спрямуванням.

Основним аналітичним методом роботи у цій частині стає «груповий пазл»¹⁹⁶. Завдання полягає у груповій роботі, завдяки якій кожен учень/учениця стає експертом/експерткою у обраній тематиці заняття. Частинки пазлу складають відповіді на ключове питання «Який вплив здійснювали націонал-соціалісти на суспільство?», що включає диференційований розгляд 1) політики молоді, 2) школи, 3) вплив на жінок та чоловіків¹⁹⁷. Надалі різні групи учнів покликані створити міжгрупові «mind-map» для збирання і систематизації ідей і, зрештою, долучитися до колективної дискусії, в котрій кожний пункт стає предметом комунікативної взаємодії груп «експертів/ок» і слугує виробленню консенсусного бачення минулого, крізь призму розглядуваної специфіки.

7.Виробник та розповсюджувач дискурсу - видавництво «Cornelsen», Берлін. Оскільки підручник підходить до застосування у шкільних програмах, розповсюджувачем наявних дискурсів можуть бути потенційно освітні заклади міста Берлін, землі Бранденбург, на уроках історії 9-10 класів.

¹⁹⁶ Там само, С. 82-83

¹⁹⁷ Там само, С. 82-83

8. Міф. Як і в першому блоці, у цій частині не піддаються виокремленню очевидні синхронічна чи діяхронічна складова міфу. Міфологія розглядуваного тексту, очевидність, котра «випадає у осад», полягає не у викладі історичного матеріалу, а в його частці і відіграваній ним ролі стосовно ілюстративного, педагогічно-аналітичного матеріалу, а також «місць пам'яті», роль яких грають зафіксовані і «явлені» світові свідчення очевидців та безпосередніх жертв режиму. Порівняно з цими складовими, що конституують жертвенний етичний дискурс про пам'ять, історія відіграє вторинну роль, роль-обрамлення, що, до прикладу, досить не властиво східноєвропейським, особливо українським, підручникам з історії.

Дискурс, спрямований на відновлення і перманентну реконструкцію минулого голосами виключених, модус ніколи-не-забуття історичного плетива стає дійсним міфологічним підґрунтям німецького способу викладу історії і відтак колективного самосприйняття, котре через ці дискурси кристалізується. Саме в цьому тематичному пункті підручника стає також очевидною і верифікованою теза А. Ассман про політику пам'яті, що вдається до ієрархізації жертв тоталітарного режиму, кожній з яких відведений певний (більший чи менший) текстовий простір для самовираження та можливості бути почутим. Серед суб'єктів жертвовної пам'яті чільну роль посідає, в першу чергу, єврейське населення (викладачі, єврейські матері, діти), люди з інвалідністю та невилікованими хворобами, представники лівого ідеологічного спектру (комуністи та соціал-демократи), емансиповані жінки, дівчата та хлопці, що стали жертвами патріархально-расового вчення, так само як і гомосексуальні чоловіки, котрі не входили в категорію фізично та духовно довершеного представника німецької арійської «народної спільноти».

Блок 3. «Жертви націонал-соціалізму та рухи опору»

Розглядуваний блок 3 привідкриває завісу націонал-соціалістичного терору стосовно конкретних соціальних груп, жертв диктатури, котрі зазнавали безпосередньої та цілеспрямованої дискримінації та ексклюзії. Особливо широке дискурсивне поле відкривається для жертв серед єврейського населення, однак без уваги не лишаються й інші групи. Частина про опір націонал-соціалізму, диференційований у категоріях «політичного», «християнського», «молоднечого» та «військового», буде також інтегрована у наш аналіз з відповідними висновками.

1. Вузлові точки вдалося концептуалізувати шляхом виділення трьох основних порожніх означуваних основного історичного тла:

1.1. див. Додаток 1, Блок 3, Вузлові точки, Точка 1

1.2. див. Додаток 1, Блок 3, Вузлові точки, Точка 2

1.3. див. Додаток 1, Блок 3, Вузлові точки, Точка 3

2. Моменти дискурсу:

2.1. Моменти першої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 3. Момент дискурсу, Моменти 1

2.2. Моменти другої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 3. Моменти дискурсу, Моменти 2

2.3. Моменти третьої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 3. Моменти дискурсу, Моменти 3

3. Ключові ідентичності постають у формі індивідуальних, колективних та інституційних суб'єктів дискурсу.

3.1. Індивідуальні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 3, Ключові ідентичності, Група 1

3.2 Індивідуальні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 3, Ключові ідентичності, Група 2

3.3 Індивідуальні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 3, Ключові ідентичності, Група 3

4.Транзитивність виражена у відносинах акторів дискурсу, котрі посідають певну ідентичність, відносно об'єктів їх діяльності і один одного. Так, націонал-соціалісти застосовують необмежений вплив у державній площині та завдяки контролю структури соціального суспільства задля, перш за все, позбавлення німецьких євреїв громадянських прав, політичної та економічної спроможності впливу. Єврейські торговці позбавляються кредитування, єврейська активність у суспільному житті Третього Райху зазнає обмеження у сферах освіти, праці, економіки, права і так далі. Кінцева ж мета закладена у натхненній А.Гітлером та Й.Гьобббельсом концепції «остаточного вирішення єврейського питання», що є евфемізмом на позначення винищення європейського єврейства в цілому. Вона знайшла свою реалізацію у явищі Голокосту, індустріальній машинерії винищення. Молодий німець єврейського походження Гергель Гришпан стає символом обурення та протесту проти відчуженням прав єврейства у Німеччині через убивство бюрократа німецького посольства у Франції Ернеста Рата, що переростає у привід для інтенсифікації антисемітського терору. Однак організованого опору беззахисні жертв чинити не в змозі, зв'язки між ними та їх катами сповнені диспропорції. У своїх людиноненависницькій шовіністичній ході проти єврейства націонал-соціалісти здобувають підтримку конформної бюрократії, та суспільно атомізованої сфери послуг і державного контролю. Поліція підіграє Гестапо та загонам «СА» у масових затриманням євреїв, а пожежники утримуються від тушіння сплюндрованого майна євреїв у Кришталеву ніч 9-10 листопада 1938 року. Звичайні лікарі у лікарнях та

будинках для пристарілих поводяться конформно, співпрацюючи з лікарями-SS та спостерігаючи перетворення медичних установ у заклади випробування різноманітних методів знищення жертв. Жертвами евтаназії як практичної реалізації концепції «невартісного життя» націонал-соціалістів масово стають хворі люди та люди з інвалідністю, психічно хворі, діти, літні люди, синто та роми, а також свідки Єгова. Лише у лікувальниці «Бранденбург на Гавелі» було знищено 9000 людей. Німецька залізниця також лишається покірною націонал-соціалістичному режиму і займається транспортування у «табори смерті». Народні суди легітимують терор через винесення блискавично швидких безпідставних вироків проти інакодумців та за расовою ознакою. Різноманітну співучасть або ж взагалі політичну незацікавленість виявляє більша частина німецького населення, чим надає режиму масову мовчазну легітимацію. Важливою сторінкою терору націонал-соціалістів стає примусова робота, котра розглядається крізь регіональну специфіку, себто на території землі Бранденбург. Задля підтримання воєнної потуги у німецькій промисловості та сільгоспі експлуатації зазнають військовополонені, цивільні іноземні робітники, інші примусові робітники/ці», росіян, поляки. Нелюдське ставлення фіксується особливо до вихідців з СРСР, що виявляється у недостатньому харчуванні, робочих годинах і питанні житлових умов.

Антагоністичними до всієї структури націонал-соціалістичного бюрократично-раціонального панування стають серед іншого окремі ліві сили (комуністи, соціалісти, робітники з профспілок), що ілюструють приклад політичного опору. Так, організована вихідцями та прибічниками Комуністичної партії Німеччини група опору «Саєвкова-Якоба-Бестляйна» чинила саботаж та проводила антипропагандистську кампанію на важливих воєнно-промислових об'єктах протягом 1943/44 з метою відвернення робітників від покори режимові «НСРПН». Образом релігійно-християнського опору стає невелика група пасторів та священників, котрі, на протигагу прихильному до нацизму союзу «Німецьких християн», дотримувалися божих настанов миру і цінності людського життя («Бармська декларація»). Символом одиничного опору стають

пастори Мартин Німьолер та Клеменс Аугуст Граф фон Гален, що у своїх проповідях піддавали критиці расову політику та метод еватаназії.

Опір молоді виявляється у альтернативних державним організаціям молоді «свінг-групах» та «Піратах з едельвейсом» - неформальних об'єднаннях, що поширювали західно-ліберальні моду, звички, стиль життя, спосіб саморепрезентації та уявлення про свободу, словом, відстоювали андерграундне спрямування молоднечої культури, чим робили системно нав'язувані культурні цінності менш привабливим. Особливої уваги ідеологічної боротьби представників молодого покоління надається брату та сестрі Шоль та їх так звані мюнхенській групі «Біла Троянда» разом із Кристофом Пробстом. Залучившись підтримкою академіків, студенти схоже як соціалісти на заводах проводили контрпропагандистську діяльність в університетах, через листівки, графіті, таємні послання, в яких вказували громадськості на злочини гітлеризму. Врешті, контрсистемними постають деякі представники військової еліти Німеччини, об'єднані загальною назвою група «20 липня», що вчинили безуспішний замах на Гітлера у 1944 року. Провідником опору став колишній полковник збройних сил Німеччини полковника Клауса Шенк фон Штайфенберг, що особисто проводив підготовку атентату на Гітлера.

Післявоєнні уряд Аденауера у ФРН та керівництво НДР по-різному формували культуру пам'яті про злочини націонал-соціалізму. З боку демократичного уряду ФРН з 1949 року робились спроби закріпити у меморіальному ландшафті спогад про збройний опір націонал-соціалізму, так звану групу «20 липня», натомість комуністичний опір не здобув репрезентації взагалі. Жодна ініціатива на вшанування власних «героїв опору» не була підтримана громадянами, котрі болісно переживали втрату національної ідентифікації. У НДР же збройний антифашистський опір робітників стає засобом символічної конфігурації себе у

новому геополітичному протистоянні, де НДР стоїть на боці СРСР і на противагу ФРН¹⁹⁸.

5. Модальність проаналізованого матеріалу відзначається високим ступенем істинності сказаного. Причиною цього, як і в попередніх блоках, є те, що до певної міри йдеться про досить історизований та часто досліджуваний відтинок історії, з приводу котрого вже панує науковий консенсус, як, до прикладу, у питанні масштабів та методів Голокосту. Помітне часте вживання конкретних дат, історичних подій, відповідної термінології та точних чисел. Приблизні ж дані, що свідчать про недостатню впевненість, стосуються переважно кількості жертв націонал-соціалістичного терору. Окрім цього, присутні посилання на слова провідних істориків та дослідників епохи, що має на меті засвідчити правдивість поданої історичної інформації. Серед прикладів:

- *Американський історик Тімоті Снайдер, 2010 р. : « німці почали масові убивства євреїв влітку 1941 року у захоплених регіонах СРСР, а саме через розстріли поруч з братськими могилами...Переважна більшість євреїв, що загинули у Голокост, ніколи не бачили концтаборів...»¹⁹⁹;*
- *20 січня 1942 на конференції у Ванзее, Берлін, провідними націонал-соціалістичними лідерами було прийняте рішення про «остаточне вирішення єврейського питання».²⁰⁰;*
- *«У ніч на 10.11.1938 загони «СА» підпалили 267 синагог по всій Німеччині.»²⁰¹;*
- *«Лише у Берліні було понад 1000 таборів, де в нелюдських умовах розміщувалися примусові робітники.»²⁰²»;*
- *«зі всіх релігійних груп свідки Єгова переслідувались найбільше.»²⁰³;*

¹⁹⁸ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 90-95;102-105; 108-107

¹⁹⁹ Там само, С. 106

²⁰⁰ Там само, С. 106

²⁰¹ Там само, С. 92

²⁰² Там само, С. 102

²⁰³ Там само, С. 109

- *З 1949 роки у обидвох німецьких державах були дуже різні культури пам'яті.»*²⁰⁴

5.Інтердискурсивність/інтертекстуальність представлена широким розмаїттям дискурсивних нашарувань та різнорідного текстового, практично-рефлексивного та ілюстративного матеріалу. Чітко впадає у око те, що усе досить гетерогенне дискурсивне поле підкорене імперативу виховного та етичного інтегрального дискурсів, що є наскрізними дискурсом підручника, а також жертвенному мета-дискурсу, котрий артикулюється через безпосередні свідчення представників різних дискримінованих груп. Ці свідчення, як стверджує А.Ассман, у меморіальній культурі нашого часу стають - через їх унікальність та сакралізованість - надбанням пам'яті усього людства. Особливий акцент авторів вбачаємо у дискурсах, що мають на меті вказати на ступінь співучасті простого населення у злочинах націонал-соціалізму, а також ідеологічні контр-системні дискурс лівого, молодничого, релігійного та військового рухів опору.

- *Спогад 16-річного Герхарда Моса у 1976 році про ексклюзію євреїв у Гамбурзі: «Одного разу ми були на Східному морі». Там були транспаранти на вулицях: «тут євреям не світить сонце...».*²⁰⁵ - **індивідуальний дискурс особистої дискримінації**
- *«багато людей сприймали несерйозно виступ націонал-соціалістів проти євреїв»*²⁰⁶ - **дискурс суспільної співучасті**
- *«Нюрнберзкі закони» стали юридичним підґрунтям, аби позбавити 520 тисяч німецьких євреїв їх прав»*²⁰⁷ - **виховний дискурс порушення громадянських прав людини**

²⁰⁴ Там само, С. 117

²⁰⁵ Там само, С. 90

²⁰⁶ Там само, С. 90

²⁰⁷ Там само, С. 91

- «єврейські кладовища, прибуткові будинки і магазини, нотаріальні контори та квартири були пограбовані та сплюндровані»²⁰⁸ - **виховний дискурс антисемітизму та насилля**
- Очевидець подій у 1985 р. у спогадах про «Кришталеву ніч» у Кьольні: ... Сьогодні читаєш і чуєш про людей, котрих це зачепило, вжахнуло або котрі були внутрішньо проти цього... але про масу... , котра голими руками викрадала прикраси крізь розбиті шибки... ніхто не хоче згадувати»²⁰⁹ - **дискурс колективної співучасті німців у злочинах н-с**
- Історик Заул Фрідлендер про ставлення до євреїв 1938 року: «серед «звичайних німців» панувало... певною мірою зловтішання через їх приниження...»²¹⁰ - **історичний дискурс колективної співучасті**
- Про примусову працю: «Хто працював у воєнній промисловості, мусив жити попри недостатнє харчування та у брудних бараках...особливо поганих було ставлення до російських робітників/ць..., котрі недогодовані жили як робітничі раби...»²¹¹ - **виховний дискурс експлуатації робочої сили доби націонал-соціалізму**
- «Після олімпійських ігор 1936 синто та роми, що жили у Берліні, відвезли у табір у районі Марцан, поблизу Берліна, огорожений колючим дротом»²¹² - **виховний дискурс дискримінації та ексклюзії за етнічною ознакою**
- «Свідки Єгова відмовлялися від «гітлерівського привітання і від воєнної повинності..., а також ставити членами організацій НСРПН»... «У переслідуванні націонал-соціалістами вони вбачали перевірку на віру»²¹³ - **дискурс опору дискримінованої релігійної групи/дискурс релігійної свободи**

²⁰⁸ Там само, С. 92

²⁰⁹ Там само, С. 92

²¹⁰ Там само, С. 93

²¹¹ Там само, С. 102

²¹² Там само, С. 108

²¹³ Там само, С. 109

- «Велика частина християнських церков знаходили точки дотику з націонал-соціалістичним режимом»²¹⁴ - **виховний дискурс конформності та співучасті християнських церков з тоталітарним режимом**
- На пам'ятній дошці по вулиці Коперника 76, Берлін-Мітте, у пам'ять про соціал-демократів Юліуса Лебера та Адольфа Райхвайна: «Їх ціллю було спільні дії усіх противників Гітлера за припинення миру та демократично-соціалістичну Німеччину після падіння режиму «наці»...»²¹⁵ - **пацифістський та соціал-демократичний дискурси**
- З листа А.Саєвкова та Франца Якоба на членів нелегальної підпільної групи лютий 1944 року: «Дорогі товариші! 1944 рік мусить стати кінцем німецького фашизму»²¹⁶ - **визвольний, антифашистський дискурс**
- «Ціллю групи «Сєєвкова-Якоба-Бєстляйна» була... зупинка німецької воєнної економіки через саботаж»²¹⁷ - **антимілітаристський, антивоєнний дискурс опору**
- З «далемської проповіді» перед остаточним ув'язненням, пастор Німьолер, 1937 рік : «...глуха церква, котра не мовить, для чого вона, зрікається сама себе...»... «Хто своє життя хоче вберегти, той його втратить; а хто з моєї волі життя своє втратить, той віднайде його...»²¹⁸ [Маркус, 8; 35] - **біблійний, антицерковно-викривальний дискурс**
- « ...до «Білої троянди» належали також інші академіки...»... «1942 року вони (брат та сестра Шоль) поширювали листівки, близько 100 екземплярів, обмальовували будівлі посланнями, на кшталт « Гітлер серійний убивця»...»²¹⁹ - **просвітницький дискурс опору молоді та освітян націонал-соціалістичному режиму**

²¹⁴ Там само, С. 114

²¹⁵ Там само, С. 113

²¹⁶ Там само, С. 113

²¹⁷ Там само, С. 113

²¹⁸ Там само, С. 114

²¹⁹ Там само, С. 115

- З кличу «групи 20 липня», літо 1944 року: *«Ми прагнемо побожжя на зміну самообожненню, права та свободи на зміну насиллю та терору, правди та чистоти на зміну брехні та корисливості...» «Ми прагнемо справедливого миру...»²²⁰ - **християнський дискурс миру та правового ладу***
- « у ФРН почалася політика вшанування консервативного і передовсім військового опору з концентрацією на подіях 20 липня 1944...»... «Героїчне вшанування комуністичного опору...у НДР... використовувалось як виправдання комуністичної орієнтації (держави)...»²²¹ - **викривальний дискурс інструменталізації державою політики минулого**

Ілюстративний матеріал як частина інтертекстуального дискурсивного простору слугує, окрім супроводу історичної матерії когнітивною складовою, ще й репрезентацією суспільних дискримінаційних, ексклюзивістських та расистських тенденцій націонал-соціалістичного суспільства у всіх його проявах. Світлини, у своїх показовій нелюдності, що вони її випромінюють, не опонують, а покріплюють основні наративи виховних гуманістичних соціальних практик і долучаються до їх конструювання. На відміну від попередніх блоків, ілюстрації, портрети, мапи та світлини з життя 30-х років не несуть у собі значного ідеологічного навантаження, а мають суто просвітницьку, нарочито деміфологізовану функцію. Важливою рисою зображень стає чітке розмежування між жертвами терору та жертвами режиму, котрі були здатні до опору.

Ілюстрації першої категорії показують досвід жертв крізь призму Іншого у його ставленні до жертви, себто крізь зображення їх предметів (паспорти) , злочинів (синагога у вогні), спрямованих на них, безликої непосильної праці (експлуатація) або сучасних меморіальних комплексів, що їм присвячені (див.

²²⁰ Там само, С. 116

²²¹ Там само, С. 117

Додаток 2, Світлини 2.11, 2.12, 2.13, 2.14). Уречевлені спогади мають досить відчужений характер, котрий додатково вказує на десуб'єктивацію жертви, її безпомічну позицію у атомізованій і ворожій до неї суспільній структурі (як євреї, синто та роми, примусові робітники/ці). Водночас робиться спроба відновити втрачений баланс пам'яті, аби досвід жертв знайшов своє вираження через репрезентацію.

Представники рухів опору зображені натомість здебільшого через персоніфікований портрет, від чого вони постають такими, котрі панують над собою і оприявнюють цим не лише свою контрсистемність і відмінну, оборонну позицію, але і своє ще не втрачене «Я» стосовно системного терору. До них можемо віднести комуністів та соціалістів, окремих пасторів, учасника «атентату 20 липня» Клауса фон Штауфенберга та особливо студентів-символів опору молоді Ганса та Софі Шоль (*приклади: див. Додаток 2, Світлини 2.15, 2.16*).

Врешті, вбачаємо у даному розділі також наявність практично-виховного та педагогічного матеріалів - простору для рефлексії школярів, котрий реалізується через питання після тексту і додаткові завдання - , а також специфічні наукові методи засвоєння історії, орієнтовані на категорію «пам'яті». Серед них виділимо і коротко концептуалізуємо чотири основних: *«відвідання електронних архівів пам'яті» «дешифрування історичної світлини», «відвідани меморіального комплексу», «робота з інтерв'ю свідків»* ²²².

1.Перш за все, примітним в контексті аналізу є технологізація культурних форматів пам'яті. Через культурно-інформаційні носії вдається зберігати та відтворювати поколіннєвий досвід поза межами самої соціальної групи. Так, до прикладу, укладачі підручника пропонують учням відвідати диджиталізований архів свідків документаційного центру примусових робіт часів націонал-соціалізму «Берлін-Шьоневайде»²²³. Інтерактивні інструменти пригадування

²²² Там само, С. 94-95, 103,104-105, 110-111

²²³ Там само, С. 103

стають методом засвоєння культурної меморіальної парадигми нового покоління німців. Меморіально-повчальні пропозиції сягають доступу до аудіовізуальних інтерв'ю, фотографій, листів колишніх примусових робітників/ць, а також цілих віртуальних турів місцями пам'яті, що спрямовані на ознайомлення з історичним контекстом експлуатації робочої сили крізь призму регіональної специфіки, у Берліні. Для цього варто лише завантажити додаток і «зануритись» в переживання, а згодом поділитися здобутим досвідом на уроці історії (*Див. Додаток 2, Світлина 2.17*).

2.Метод «роботи з інтерв'ю свідків» має на меті долучити до загальної меморіальної парадигми у системі освіти так званий аспект розповідної індивідуальної пам'яті (oral history). Конкретні емоції, переживання та трагедії стають артикульованою сповіддю індивіда, що він через процеси медіатизації здобуває визнання, а його досвід стає широким надбанням долучених до цього осіб, позаяк слугує приросту історичного знання й доповнює історично схематичне уявлення про минулі події конкретно-індивідуальним зрізом з можливістю емпіричного дослідження.

У даному блоці учням пропонують розглянути відео-інтерв'ю Райнгарда Флоріана, німецького синто. Головне завдання – поєднати до купи емоційно-індивідуальну та науково-історизовану площину німецької колективної пам'яті і дискурсивно реконструювати її з огляду на індивідуальні ремінісценції конкретного свідка/жертви. Виховна мета меморіально-виховної практики – подолання відчуження, що його чинить історіографія на диспозитиви пам'яті, її несприйнятливості та тенденційну резистентність до конкретної долі постраждалих (*див. Додаток 1, Світлина 2.18*).

3.Третім методом, згаданим у цьому блоці, є «дешифрування історичної світлини». Поставлене авторами підручника одразу ж після частини про єврейські погроми та суспільну співучасть, завдання покликане підштовхнути до рефлексії над генезою суспільного конформізму та недостатнього засудження переслідування єврейського народу у нацистській Німеччині, і, нерозривно з

чим, - над питаннями людської солідарності та етики. Помічаємо у завданні досить виразну видозміну героїчної семантики – у своїй «просвітницькій» формі історична реконструкція ілюстрації відбувається на основі попереднього знання про розподіл влади у суспільстві та гетерогенність соціальних ролей у соціальній структурі. Виховною метою постає практичне опрацювання соціальних процесів ексклюзії та дискримінації; поміж тим постулюється примат диференційованого і наукового погляду на історію, що включає розгляд мотивації людей нерозривно від суспільних зв'язків, що криються за ними, проте одночасно глибоко інтимний погляд, котрий враховує індивідуальний контекст. До покрокового дешифрування світлини належать:

- ідентифікація соціальних ролей і суспільних позицій («хто тут злочинець, хто жертва, а хто лише споглядає?»)
- довільна (креативна) реконструкція пов'язаних з ними реакцій та розмірковувань героїв світлини в контексті дискримінації певної соціальної групи (« що кожен з них міг сказати або про що думати?»)
- на основі історичного тла учням надалі пропонують навести ряд припущень про причини замовчування злочинів, в котрі безпосередньо чи ні була залучена більша частина суспільства²²⁴. (див. Додаток 2, *Світлина 2.19*)

4.Помічною методикою засвоювання колективної пам'яті у підручнику визначається, на завершення, «відвідини меморіального комплексу», котре реалізується у формі «польового дослідження». У поясненні до учнівського завдання пишеться: «меморіали часто є місцями знання». Цією тезою постулюється ідея, що пам'ять і її споживання каналізують історично релевантне знання, котре варто засвоїти на власному досвіді. Досвід жертв Другої світової мусять особисто боліти кожному з нас, мають на увазі автори підручника, а їх

²²⁴ Там само, С. 94-95

пророче послання має застерегти нас від повторення трагедії. Підготовка до відвідин меморіалу передбачає чотири кроки:

- організаційну підготовку (інформування про місце, час, історичний контекст та педагогічні пропозиції),
- змістовну підготовку (напрацювання власних питань та формулювання наукового питання),
- відвідини меморіалу (документація, фіксація досвіду, думок, відчуттів),
- розробка проєкту (плакату, презентації) або особистої доповіді разом із рефлексією про те, чим шкільне заняття з історії відрізниться від безпосереднього її засвоєння у «місцях пам'яті» ²²⁵. (див. Додаток 2, Світлина 2.20)

6.Виробник та розповсюджувач дискурсу - видавництво «Cornelsen», Берлін. Оскільки підручник підходить до застосування у шкільних програмах, розповсюджувачем наявних дискурсів можуть бути потенційно освітні заклади міста Берлін, землі Бранденбург, на уроках історії 9-10 класів.

7.Міф. У категорії міфу було досягнуто наступних висновків. З одного боку, можемо спостерігати значне зрушення від політики замовчування або «подолання історії» 50-х і навіть 60-х років, котрі ми ретроспективно піддали аналізу, до того прогресивного стану педагогічних практик (у викладі історії школярам), котрі А. Асмман концептуалізувала свого часу як «етичний поворот». Його прояв є блискуче втіленим у аналізованому тексті. «Етичний поворот» означає, перш за все, емпатію та простір співчуття до знедоленого і визнання його моральної претензії на те, аби бути почутим, а його спогади – зафіксованими у історії людства. Серед еної кількості сторінок історичного полотна доби націонал-соціалізму, що стоїть у полі зору нашого аналізу, ледь не найвагомішу частку займає дана оповідь про жертв: євреїв, примусових працівників/ць, людей з інвалідністю та психічно хворих, народів СРСР та

²²⁵ Там само, С. 110-111

Східної Європи, жертв переслідувань за ідеологічною ознакою, себто комуністів та соціалістів, профспілкових робітників, етнічні групи як-от синти та роми, релігійні групи як свідки Єгова, неформальну молодь, протестне студентство, опозиційних офіцерів у лавах Вермахту та інші. Список жертв може множитися і поповнюватися, проте інтегративна політика меморіалізації спрямована на зчитування кожного проігнорованого досвіду у скарбницю національної та світової пам'яті. На морально-етичній сцені за функціонування нових параметрів «живої» історіографії, окрім жертв, груп опору та безпосередніх злочинців, з'являється ще одна категорія – це «співучасники» або «глядачі». Пасивними, мовчазними або зловтішними глядачами історичних злочинних подій постає у підручнику більшість німецького населення, котре не зупинило розквіт власної диктатури, і відтак морально зобов'язане нести відповідальність та «спокутувати» гріхи.

З іншого боку, державницьки виправдана міфіологема в цьому сенсі виявляється у обережному, проте з огляду на устрій дискурс досить примітному розмежуванні та диференційованому вшануванні жертв з німецького боку та усіх інших жертв Другої світової війни. Німецьких жертв депортацій та бомбардувань зараховують крізь призму домінантного етичного бачення не до жертв у Ассманівському розумінні «victim», а радше в сенсі трагедії війни, як консеквентного наслідку однобічного протистояння, котре Німеччина розпочала проти всього світу і котре ініціювала (див. Блок 1). Панування націонал-соціалізму можна було зупинити лише збройним шляхом, через повалення режиму, і жертви з німецького боку варто пояснювати не через завершення війни, а її ініціацію, котра і привела до катастрофи, таким є етично зумовлений підручниковий наратив.

Окрім цього, на увагу заслуговує крок укладачів підручника у бік деміфологізації пам'яті. Серед іншого вказується на інструментальний характер державної пам'яті у післявоєнних ФРН та НДР задля конституювання та легітимації режиму. Це передбачало у свій час відмежування від ідеї про вшанування

комуністичного опору у ФРН, і дзеркальне однобічне цементування антифашистської риторики у східнонімецькій Республіці, що стало предметом державного резону через залежність від СРСР. Такий підхід несе викривальний та просвітницький потенціал, що є ще одною відмітною характеристикою цього розділу підручника.

Блок 4. «Висновки з історії»

Останнім пунктом дискурс-аналітичної роботи стає питання, яким чином німецький освітній підручник радить своїм читачам/кам обходитися із минулим, які імплікації для соціальної дійсності та теперішнього це передбачає і які висновки можна зробити вже зараз.

1. Основними вузловими точкам цього підпункту стануть:

1.1. див. Додаток 1, Блок 4, Вузлові точки, Точка 1

1.2. див. Додаток 1, Блок 4, Вузлові точки, Точка 2

2. Моменти дискурсу:

2.1. Моменти першої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 4, Моменти дискурсу, Моменти 1

2.2 Моменти другої вузлової точки: див. Додаток 1, Блок 4, Моменти дискурсу, Моменти 2

3. Ключові ідентичності можна диференціювати за індивідуальною, колективною та інституційною характеристикою.

3.1 Індивідуальні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 4, Ключові ідентичності, Група 1

3.2. Колективні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 4, Ключові ідентичності, Група 2

3.3 Інституційні ідентичності: див. Додаток 1, Блок 4, Ключові ідентичності, Група 3

4.Транзитивність. У цій категорії можемо чітко прослідкувати ідеологічно-дискурсивний антагонізм ключових ідентичностей, що було менш помітно у попередніх блоках. З одного боку, Німеччина переживає зростання правого екстремізму та правого популізму. Сучасні неонацистські угруповання, котрі включають як і невеликі товариства, так і більш розгалужені радикально праві організації спрямовують свою діяльність проти незахищених груп населення, таких як біженці та мігранти. Число злочинів на ґрунті ненависті та расизму зросло у 2014-2015 роках. Симпатія і ідеологічна близькість до націонал-соціалістів чинить вплив або навіть визначає ідеологічні установки неонацистів: расизм, людиноненависництво, націоналізм, сексизм, прихильність до авторитарних форм взаємодії та захоплення ідеєю сильного лідера, а також заперечення цінності парламентської демократії. Їх активність супроводжується намаганням наблизити настання такої ціннісної парадигми.

Жертвою «неонацистів» стає сам демократичний порядок, що постає перед нами у формі земельних парламентів, котрі є кісткою німецького самоврядування. Мета неонацистів – зламати усталений порядок і повернути німецьке суспільство на попередній щабель історії, коли «сильний панував над слабким», і, окрім того, нівелювати історичну вину та позбавити сингулярності відповідальність німецького прийдешнього покоління за злочини націонал-соціалізму. У інституційному вимірі, натомість, правопопулістичну ідеологію «конвенційно» відстоюють та просувають партії «ННС», «НДПН» та «AfD», а також досить активний останнім часом антиісламістський, антимігрантський та расистський суспільний рух «PEGIDA». Метою останнього є просування антидемократичних цінностей у німецькому суспільстві і підваження таким чином демократичного конституційного порядку Берлінської Республіки. Партійні правопопулісти натомість діють досить конвенційно, шляхом проходження до інститутів влади і поширення ідеології зсередини. До прикладу, останнє десятиліття позначилось

сплеском підтримки «AfD» у землі Бранденбург та інших землях колишньої Східної Німеччини, на рівні місцевих парламентів підтримка ультраправих сягнула 12, 2 відсотків.

Неонацистській і правопопулістській хвилям дискурсивно протистоїть демократичний устрій як уособлення Німеччини сучасного та прийдешніх поколінь німців, з її цінностями людської гідності, плюралізму, парламентаризму та свободи волевиявлення. Німецькому поколінню, до котрого звертаються у промовах федеральні президенти Р. фон Вайцекер (1986 р.) та Й. Гаук (2015 р.), вони заповіли зберігати пам'ять про жертв націонал-соціалізму і перетворити «визволення» від нацизму на інтегральний пункт референції всього історичного досвіду нації. Задля збереження демократичної Німеччини майбутнього варто опонувати ненависницькій неонацистській ідеології, її організаторам та упровадникам, прямо зараз. Противагою повторенню історичних помилок мілітаризму та агресії до ближнього й живленню минулих ресинтиментів стає пам'ять про скоєне та перманентна спокута всієї нації. Окрім цього, обидва федеральні президенти фон Вайцекер та Й. Гаук, попри часові рамки, що їх розділяють, (майже 30 років) артикулюють прийняття нацією всієї ваги відповідальності за минуле. Кожна жертва, на їх думку, мусить бути згадана, навіть та, «що досі перебувала у затінку пам'яті». Цим самим вони не лише зміцнюють встановлений раніше консенсус політики минулого, але і мають на меті зберегти і закріпити демократичний та етично-меморіальний статус-кво.

Митець Гантер Демніг як представник нового покоління повертає жертвам їх імена через свій винахід - латунні камені спотикання, що встановлюються у різних містах та містечках. Мета його діяльності – легітимація практики інтегративної жертвенної пам'яті на противагу забуттю у публічному просторі. Можна сказати, що його творчість унаочнює живучість «негативної» німецької національної ідентичності, що вона єдина у змозі вжитися із постнаціональною ідеєю демократії. Збереженню демократичного режиму слугують і «ландтаги» як

органи самоврядування на місцях, а також орган Конституційного захисту, котрий перевіряє діяльність партій та організацій на предмет конституційності і вберігає режим від порушень «Основного закону», а відтак і від політичної турбулентності ²²⁶.

5. Модальність аналізованого блоку засвідчує цілковиту впевненість мовців у артикульованих дискурсах. Лінгвістичні конструкції, використовувані у тексті, є імперативними та слугують поясненню термінології, історичних тенденцій та явищ, що підлягали і досі стають предметом наукових досліджень. Ступінь істинності відтак є на досить високому рівні. Окрім того, у джерелі присутні випадки застосування статистичних даних, а також посилянь на дослідження фондів та інститутів, котрі слідкують за політично-соціальними та економічними тенденціями німецького суспільства, як-от: «Фонд Фрідріха-Еберта» та «Німецький інститут економічних досліджень» (DIW). Наступні приклади унаочнюють наші припущення:

- *«Своєю акцією він (Гантер Демінг) хоче повернути імена жертвами, що таврувалися у концентраційних таборах лише номерами», і уберегти їх від забуття.»* ²²⁷;
- *«Люди, котрі сьогодні сповідують схожі цілі, що і націонал-соціалісти до 1945 року, визначаються як праві екстремісти»* ²²⁸;
- *Найбільша (неонацистська) партія - «НДПН», вона також присутня у Бранденбурзі.»* ²²⁹;
- *Наразі число правих екстремістів децю зросло. У всій федерації з 21000 (2014) до 22600 (у 2015).»* ²³⁰;

²²⁶ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С.124-127

²²⁷ Там само, С. 125

²²⁸ Там само, С. 124

²²⁹ Там само, С. 126

²³⁰ Там само, С. 126

- З дослідження «Німецького інституту економічних досліджень»: «*«AfD» приваблює усе більше колишніх виборців праворадикальних партій або тих, хто не ходить на вибори...»*²³¹

6.Інтердискурсивність/інтертекстуальність у цьому блоці характеризуються, з одного боку, широким спектром контрадикторних, симетричних ідеологічних наративів, котрі висвітлюють ґрунтовний розрив між сучасним трактуванням і рецепцією історії націонал-соціалізму у Німеччині та діяльністю нової німецької правиці, а з іншого боку, вони конституюються як категорії у наявності візуального та педагогічно-практичного матеріалу, що доповнює основний. Прикладом інтердискурсивної складової стануть наступні дискурсивні жанри та ідеологічні дискурси:

- *«Винятковість націонал-соціалістичних злочинів зобов'язує також прийдешній покоління у Німеччині, оскільки вони є частиною історії.»*²³² - **дискурс колективного каяття**
- *«Питання «вини», «співучасті» та «відповідальності» тематизуються у сучасній Німеччині особливо з нагоди річниць»*²³³ - **національно-меморіально-культурний дискурс**
- З промови федерального президента Р. фон Вайцекера 1985 року: *«8 травня є днем визволення. Він звільнив нас усіх від людиноненависницької системи націонал-соціалістичного панування»*²³⁴ - **дискурс «визволення»**
- Там саме: *«Ми не повинні розділяти 8 травня 1945 року від 30 січня 1933 року...»*²³⁵ - **дискурс історичної відповідальності Німеччини за початок Другої світової війни**
- З промови федерального президента Й.Гаука з нагоди народного траурного дня 15 листопада 2015 року: *«Згадка про загиблих... включає*

²³¹ Там само, С. 127

²³² Там само, С. 124

²³³ Там само, С. 124

²³⁴ Там само, С. 124

²³⁵ Там само, С. 124

усіх жертв війни та насилля, навіть і тих, чия доля лежати в затінку пам'яті нашої меморіальної культури. Сьогодні ми можемо згадувати німецьких жертв, оскільки ми також пам'ятаємо про жертв німців.»²³⁶

- дискурс жертвовної політики пам'яті та жертвенної ієрархізації

- «Кількість цих людей (правоекстремістів) за спостереженнями органу Конституційного захисту в Німеччині невелика.»²³⁷ - **юридично-правозахисний дискурс**
- «Політичні науковці застерігають вже давно, що число тих, хто принаймні почасти відповідає правоекстремістським цінностям, виходить далеко за межі правоекстремістських груп...»²³⁸ - **політологічний дискурс**
- «Сильно зросла їх готовність застосовувати насилля. У 2016 злочини проти мігрантів зросли з 67 (2015 р.) до 72»²³⁹ - **науковий дискурс правоекстремістської злочинності на ґрунті ксенофобії**
- «Праві екстремісти та їх організації прагнуть зміни (демократичного устрою...)»²⁴⁰ - **дискурс правоекстремістської загрози демократії**
- «До праворадикальних ціннісних установок належать... расизм,...групово детермінована ксенофобія,...сексизм...,націоналізм,...визнання права сильного...»²⁴¹ - **виховний антинеонацистський дискурс**
- «До (правоекстремістської) ідеї застосування насилля як основного інструменту вирішення суперечностей...належать...наголошення на авторитарних формах взаємодії з людьми, заперечення демократичного виявлення...,лідерство «фюрера»...»²⁴² - **виховний антиавторитарний , продемократичний дискурс**

²³⁶ Там само, С. 124-125

²³⁷ Там само, С. 126

²³⁸ Там само, С. 126

²³⁹ Там само, С. 126

²⁴⁰ Там само, С. 126

²⁴¹ Там само, С. 126

²⁴² Там само, С. 126

- З дослідження Фонду Фрідріха-Еберта 2016 року: *«правопопулізм відзначається двома вимірами: вертикальним від «ті там вгорі» до «ми тут внизу (простий народ, або звичайний громадянин) і горизонтальним, де «ми» виступаємо проти «інших» (соціальні груп, котрі знецінюються)»*²⁴³ – **науково-ідеологічний дискурс правопопулізму**
- *«...було встановлено, що 21 відсоток населення Німеччини схильний поділяти цінності правопопулізму...»*²⁴⁴ – **науковий дискурс суспільної думки**
- *« «AfD» розмовляє з людьми мовою правого популізму...»...«На початку 2017 року «AfD» була представлена на основі результатів голосів виборців від 6 до 24 відсотками у 13 земельних парламентах.»*²⁴⁵ – **дискурс-застереження поширення правого популізму у політичній системі Німеччини**

Інтертекстуальна складова чітко виражена також у візуальному матеріалі, котрий супроводжує опозиційні наративи відповідальності за минуле та контр-дискурси, що викликані зростанням та злочинною правоекстремістською ідеологією та демократично-деструктивною правопопулістською діяльністю. Боротьба з ними як на рівні освіти, політики так і на рівні ціннісного антагонізму освячується етичними і історично-релевантними міркуваннями, і не в останню виявляється у підбірці світлин, на котрих бачимо загальнонаціональні місця пам'яті, «камені спотикання» та ксенофобські та расистські виступи сучасної німецької правиці. Ця ілюстративна опозиція поглиблює відношення контрадикторності: з одного боку, болісна травмована пам'ять, що інтегрує спогади і творить основи для порозуміння з «іншим», а з іншого, - забуття, що «вивільняє» від відповідальності за об'єктивні злочини, і підживлює жагу повернутися до «регресивної» ідентичності (див. Додаток 2, Світлина 2.21, Світлина 2.22, Світлина 2.23)

²⁴³ Там сам, С. 127

²⁴⁴ Там само, С. 127

²⁴⁵ Там само, С. 127

Зрештою, на висвітлення заслуговує також аналітична складова. Питання після тексту та методи аналітичної обробки матеріалу, представлені в цьому блоці, орієнтовані, з одного боку, на виявленням подібностей та відмінностей сучасних правих та націонал-соціалістів і ґрунтовне виявлення причин, чому така ідеологія не мусить мати місця у сучасному ладі. З іншого боку, робиться акцент на інкорпорації наративу «відповідальності» у колективну свідомість через комунікативні практики. Учні спонукаються до власного спостереження та міркування на тему актуальності розвитку історичної свідомості та прийняття колективної відповідальності за злочини націонал-соціалізму. Аналітичні методи обробки історичного матеріалу, що їх укладачі пропонують засвоїти школярам, полягають у *«порівняльному аналізі політичних текстів»*, *«правильному формуванні суджень»* та *«пошуці каменів спотикання та інформації про їх історію у своїх громаді»* ²⁴⁶. Останнє унаочнює значну регіональну специфікацію підручника, що виявлялося і в попередньо аналізованому блоці. Наведемо кілька прикладів питань після історичної довідки:

- *«Сформуйте власне судження на запитання: «Чи несемо ми сьогодні відповідальність за злочини націонал-соціалізму?»...»* ²⁴⁷;
- *«Дослідіть, які подібності між ціннісними установкам правоекстремістів та цілями націонал-соціалістів...»* ²⁴⁸;
- *«Подискутуйте, чому і як потрібно вчасно й рішуче опонувати правоекстремістським та правопопулістським орієнтаціям.»* ²⁴⁹

7.Виробник та розповсюджувач дискурсу - видавництво «Cornelsen», Берлін. Оскільки підручник підходить до застосування у шкільних програмах, розповсюджувачем наявних дискурсів можуть бути потенційно освітні заклади міста Берлін, землі Бранденбург, на уроках історії 9-10 класів.

²⁴⁶ Там само, С. 124-127

²⁴⁷ Там само, С. 125

²⁴⁸ Там само, С. 127

²⁴⁹ Там само, С. 127

8. Міф. Завершальний блок частини «націонал-соціалістична диктатура» досить красномовно, хоч і стило, оприявнює основні диспозитиви інституціоналізованої німецької меморіальної культури.

Злочинам націонал-соціалістичного режиму беззастережно визнають сингулярними у їх непомірній жорстокості, вінцем котрих стає Голокост. Цілеспрямоване винищення єврейського народу забрало близько 6 мільйонів його представників у всій Європі. Теза про «неможливість підведення остаточної межі» у дискусіях про період націонал-соціалізму (і Голокост як епогей індустріального продукування смерті), котрою фактично розпочинається аналізований розділ, примітна з точки зору міфу в кількох сенсах.

По-перше, через неспроможність завершити розмови про німецькі злочини на рівні публічного консенсусу і аби не допустити їх забуття, цей відтинок історії вилучається з історичного полотна та просторово-часового континууму і поміщається у простір колективного опрацювання, відповідальності та каяття, котрий напряду пов'язується і на котрому базуються усі післявоєнні демократичні комунікативні практики, економічна позитивна ідентичність і європейські ідентичнісні конструкти. Іншими словами, постулюється імператив пам'яті, котрий проголошує, що демократія у Німеччині не можлива без модусу не-забуття.

По-друге, можемо констатувати наявність діахронічного елементу міфу. Оскільки вираз «підведення остаточної межі», хоч не є унікальним у ситуації з політикою минулого і вживається поміж тим і в інших сферах, але саме він став контраргументом ліволіберального крила соціальних філософів на чолі з Ю.Габермасом протягом «суперечки істориків» 1986/1987 рр., дискурсивний вплив і суспільний резонанс якої для конституювання меморіальних диспозитивів німців важко переоцінити. Згадане у підручнику формулювання стає репродукцією панівного дискурсу пам'яті починаючи з кінця 80-х років, в чому ми вбачаємо спробу вказати на континуальність етично-відповідального підходу до історії.

Свідома діяхронія укладачів підручника виявляє себе і в наведених промовах федеральних президентів Р. фон Вайцекера та Й. Гаука, котрі водночас є «місцями пам'яті» у значенні, приписуванім їм П'єром Нора. Ніби доповнюючи один одного у каятті, легітимні представники нації разом з кожним громадянином у континуумі з 30 років (усталеного панівного дискурсу) колективно, глибоко-зворушливо та символічно спокутують провину за нанесені Третім Райхом страждання жертвам націонал-соціалістичного панування. Історична свідомість та прийняття відповідальності лишаються незмінними константами попри зміну владних посадовців та співвідношення демократичних політичних сил у парламенті. Теза Й.Гаука про «можливість говорити про німецькі жертви, згадуючи про жертв німців» змістовно продовжує тезу Р. фон Вайцекера про «неможливість розведення по обидва боки 8 травня 1945 року та 30 січня 1933 року», в чому також виявляється елемент діяхронії²⁵⁰.

З цих наріжних каменів державного дискурсу пам'яті впливають практичні засади німецької політики – боротьба проти усіх проявів правоекстремістської, правопопулістської діяльності. Ідеологічна опозиційність німецькій новій правиці у формі суспільних рухів, ціннісних орієнтацій чи конвенційних партій дорівнює зусиллям із загоювання травми, що її період націонал-соціалізму наніс німцям та, в першу чергу, єврейському народові, народам СРСР та Східної Європи, а також багатьом соціальним та етнічним групам. Вшанування жертв і постійне розширення числа неврахованих, виключених, тих, хто за несправедливим та нелюдським збігом обставин або планомірно опинилися у затінку пам'яті, стає особливою моральною справою німецького суспільства і предметом моральної та символічної реституції.

²⁵⁰ Там само, С. 124

Висновки

На початку нашого дослідження культурно-меморіального ландшафту та політики пам'яті у ФРН була поставлена низка завдань. Їх виконання уможливило формулювання відповідних висновків та наукових узагальнень. Перш за все ми звернули наш погляд на теоретичний доробок науковців та науковиць так званих «студій пам'яті» (серед них напрацювання А.Ассман, М.Хальбвакса та П.Нора), котрі відокремили категорію «пам'яті» від біологічних засад і по-своєму «соціологізувати» її, надавши індивідуально-суб'єктивній площині «пригадування» колективного, культурного та національного вимірів. Вдалося виснувати, що спосіб формування індивідуальної пам'яті має безальтернативно соціально-комунікаційну природу. Індивідуальна пам'ять кристалізується та видозмінюється у соціальному середовищі через взаємодію людини з та в контексті «ми-груп», через комунікативні практики, що у них циркулюють, в контексті більш ширшої лінгвістично-понятійної системи координат. Будь-який свідомий спогад окреслюється М.Хальбваксом як «реконструкція» минулого з огляду на зовнішній параметри соціального середовища. Індивідуальна змога реконструкції минулого через пам'ять є лабільною та нестійкою, обмеженою тривалістю людського життя і потребує наявності досвіду Іншого, певних соціально-групових інтеракцій, котрі пролонгують горизонт одиничної пам'яті і слугують координації суб'єкта у соціальній структурі.

Інтеракції індивідів в контексті родин, професійних груп, а також досвід цілих поколінь значно розширюють категорію пам'яті з огляду на просторово-часовий континуум. Спроможність груп та колективів конструювати ідентичність на основі взаємодії, колективних атрибутів, матеріальних чи нематеріальних об'єктів, спільних ідей, ритуалів, практик, звичок, побуту та світогляду визначає становлення колективної пам'яті (М.Хальбвакс) або соціальної пам'яті

(М.Ассман). Водночас соціальна пам'ять «ми-груп» (М.Ассман) узалежнена від безпосередньої живої комунікації, і зникає, як тільки певний колектив не в змозі відтворювати комунікативні практики через фізичне зникнення або групову дизасоціацію. Термін М.Хальбвакса «соціальна рамка пам'яті» позначає собою комплекс панівних та стійких уявлень, завдяки яким відбувається «локалізація» та «реконструкція» спогаду з огляду на панівні або інституціоналізовані практики та світобачення. Рамки пам'яті національної спільноти залежно від ідеологічного, суспільно-політичного контексту соціальної реальності, в котрих пригадування відбувається, визначають самі модуси трактування минулого і локалізації колективних спогадів у ньому: те, як ми пригадуємо, про кого варто згадати, а хто губиться у «затінку історії».

На відміну від фрагментованих «індивідуальної» та «соціальної» пам'яті, що базуються на продукованих в контексті груп нетривалих символічних медіаторах, як-от: групові оповіді, тексти, сімейні фото, хроніки та записники - , «культурна» та «національна» пам'яті підтримують свою життєздатність завдяки матеріалізованим інформаційним носіям, культурним об'єктиваціям та інститутам. Символи та знаки, в котрі пам'ять «закодовується», уможлиблюють її незнищенність, а комемораційні ритуальні практики слугують її підтримці та точковій актуалізації. Політична (національна) пам'ять та культурна пам'ять за типологією А.Ассман мають винятково символічне опосередкування. Такі «меморіальні формати» мають за опору спільні річниці, меморіали, пам'ятники, романи, фільми, літописи, загальнонаціональні свята та траурні дати, специфічні календарі та практики комеморації, що різняться з огляду на культуру чи національно-світоглядні парадигми. Незалежні від конкретно-індивідуального виміру, культура та нація а ргогі трасцендують досвід фрагментованих груп та колективів і створюють простір пам'яті, що пориває із життєвим горизонтом конкретних осіб, груп чи колективів. Послідовним висновком цього є те, що культурна єдність, як і національна спільнота можуть існувати довше, ніж існує пам'ять покоління або групи; також вони в змозі конструювати та екстраполювати свою ідентичність на широкий загал. Надалі ми розглянули, в

якому відношенні перебувають концепт «пам'яті» з одного боку, та «історії», «міфу» та «ідеології», з іншого. Зокрема, вдалося дійти до висновку, що колективна пам'ять нації передбачає наявність певної міфологізованої конструкції, котра слугує єднанню спільноти, її орієнтації у континуальному історичному полотні та зміцненню колективної ідентифікації. Окрім того, формотворча національна міфологія, за Е.Ренаном, визнає певну архетипну систему координат, в котрій спільнота бачить своє минуле, теперішнє і на основі чого проєктує своє існування у площину майбутнього. Між тим, він розділяє типи творення націй: міфологізація та модернізація.

Історія опонує міфові остільки, оскільки вона послуговується фактами, тенденціями, чіткими відтинками часу, чим усуває афективне засвоєння історії крізь міфологічну призму. Колективні міфи часто стають предметом зловживань ідеології, і обернено певні ідеологічні конструкти мають міфологізуючий аспект, коли вдаються до перетворення історії на природній стан речей.

Концепт «місць пам'яті», розглянутий на засновках П.Нора, агрегує у собі минулий в сенсі історичної плинності, культурно об'єктивований життєсвіт спільнот та груп, котрі більше не здатні на творення активного горизонту пам'яті. Місцями пам'яті в цьому сенсі можуть поставати будь-які матеріальні чи нематеріальні об'єкти, що не можуть більше бути репрезентованими і відтвореними у безпосередньому досвіді соціальних груп, і стають предметом культурної саморепрезентації. Серед них важливе місце відіграють архіви, музеї, кладовища, річниці та промови, хвилини мовчання (з певної нагоди і на честь когось), символічні і монументальні відтинки історії, котрі мають однаково важливе, символічне значення для суспільства, та інше.

Надалі ми ретроспективно розглянули відтинок німецької історії після Другої світової війни до сьогодення на предмет трансформаційного потенціалу меморіальної культури та політики пам'яті. З практичного боку науковий інтерес полягав насамперед у дискурсивній та символічній видозміні природи національної пам'яті у ФРН (та НДР), відтак наша увага була звернена на

публічну артикуляцію ставлення до тоталітарного німецького минулого. До уваги залучалися юридичний її вимір, символічна політика конструювання ідентичності, державно-політичні координати політики минулого, промови політичних лідерів та інтелектуальні дискурсивні баталії, котрі карбували меморіально-політичну аксіоматику двох німецьких держав. Рефлектована у заголовку роботи, природа меморіальної культури Німеччини сповнена діалектичного конструювання, що простягається від періоду замовчування та екстерналізації провини за злочини націонал-соціалістичного керівництва до активної репрезентації досвіду жертв у меморіальній культурі сьогодення, інституціоналізованих практиках «опрацювання минулого» та вираженого «антитоталітарного консенсусу».

Так, у Федеративній Республіці Німеччина у перші післявоєнні десятиліття ми зафіксували злам національно-історичного континууму. Злочини націонал-соціалізму у Другій світовій війні та Голокост як апогей технологічної раціональності та інструменталізованого насилля, спрямованого на єврейське населення Європи, спричинилися до духовного та культурного занепаду німецької нації, до певного «цивілізаційного зламу». Філософська категорія «забуття», що є інтегральною частиною як людської ідентичності, так і нації на ряду з національною «пам'яттю» про перемоги та падіння, не могла, на думку А.Ассман, стати інструментарієм «подолання минулого» з огляду на масштаби злочинів. З точки зору меморіальних диспозитивів, Друга світова війна породила нові асиметричні категорії «злочинців та «жертв», котрі замінили бінарну опозицію переможців/переможених у досить сталій національно-міфологічній аксіоматиці минулих століть.

Як ми виявили далі, спершу німецька політика пам'яті ґрунтувалася на загальновизнаній та суспільно підтримуваній політиці «подолання минулого». Післявоєнний уряд К.Аденауера 50-х років, як вдалося виявити на основі дослідження Н.Фрая, прагнув легітимації нового демократичного режиму, а відтак взяв курс на якнайшвидшу інтеграцію ФРН у західноєвропейські

структури. Важкий спадок націонал-соціалізму було прийнято висунути за «дужки» та покрити пеленою замовчування, а період денацифікації був досить швидко згорнутий, що обернулось відновленням статусу-кво для великої частини колишніх прихильників режиму. Цьому посприяли федеральна амністія та партійна підтримка згортання бюрократичних чисток. Ян Гольгер-Кірш верифікує наявний стан відмежування від минулого, аналізуючи меморіально-національний календар ФРН. Протягом 20 років після 8 травня 1945 року день завершення війни не набував визначного значення у культурі пам'яті і не здобував пам'ятної традиції. Політичні промови канцлерів та президентів ФРН перших десятиліть акцентувалися на демократично-інституційних перетвореннях, «економічному чуді», рухові у напрямку західноєвропейської інтеграції ФРН. Натомість маргіналізації зазнавали категорії «колективної вини», сформульованої К.Ясперсом та Х.Арендт, а також безпосередній травматичний досвід жертв диктатури. Питання Голокосту не здобувало значного суспільного резонансу та усувалося з колективної пам'яті, позаяк не мало дискурсивного начала. Опозиційне налаштування «політиці забуття» артикулювалося в свою чергу у проілюстрованих позиціях Т.Адорно та науковців А. та М. Мечерліхів. Т.Адорно вбачав у новій соціальній ідеології ФРН рух до «суспільства забуття», котрий, підкріплений повернутим матеріальним добробутом, стає передумовою фашистизації суспільства та жевріння приспаних ресентиментів. В свою чергу він наполягав на імплементації етичного виміру педагогіки та активному опрацюванні доби націонал-соціалізму на противагу непроблематизованій дійсності. Демократія у ФРН буде життєздатна лише через конфронтацію з незручним минулим і пропрацювання травматичного досвіду. Критика Мечерліхів має схоже підґрунтя, зокрема, критичні зауваження сягають тем суспільного конформізму, співучасті простого німецького населення у злочинах та потреби в «лікуванні» синдрому національного нарцисизму, котрий породив у 1933 році сліпу підкорюваність авторитету. Згадані науковці, узагальнюючи, дискурсивно проштовхують наратив неможливості подальшої

політики замовчування та відмежування від колективної провини за період гітлеризму.

Проаналізований надалі перебіг так званої «суперечки істориків» 1986-1987 років засвідчує дискурсивний зсув в темі опрацювання минулого. Протистояння фахових консервативних істориків (А.Гільгрубер, К.Гільдебранд) на чолі з Е.Нольте та соціального філософа Ю.Габермаса, підтримуваного іншими істориками (Велер, Г.Момзен), публіцистами, журналістами та великою часткою громадськості розгорнулось на шпальтах провідних газет «FAZ» та «die Zeit» і зачіпало онтологічні теми німецької історіографії: від доби націонал-соціалізму до Голокосту та майбутнього німецького республіканізму. Апологетичні заяви Е.Нольте, шанованого історика з блискучою освітою, на кшталт «каузального нексусу», себто зумовленості націонал-соціалізму більшовицькою загрозою та позбавлення Голокосту його сингулярності як одиничного та унікального, зрештою раціонально спланованого злочину, з одного боку, збурили громадськість, а з іншого боку викликали контрреакцію лівоцентричної частини інтелектуального прошарку. Активізована з новими силами дискусія про диспозитиви національної пам'яті результувала у дискурсивне запанування теорії «конституційного патріотизму» Юргена Гамбермаса, в котрій він наполягає на потребі зрощення нового типу громадянської ідентичності. Каркасом постконвенційної самоідентифікації німців мають стати політичні, універсальні цінності демократизму, правової держави, секуляризму. Важливою передумовою цього є вмонтування німецької дефізікалізованої ідентифікації у загальноєвропейський ідентичнісний контекст. Така постнаціональна ідентичність має, між тим, також за основу і Голокост як негативний міф німецького демократичного республіканізму.

Полярною до політики пам'яті у ФРН була централізована політика символічного конструювання пам'яті у Східній Німеччині. Опираючись на дослідження К.Классена, вдалося дізнатися, що у той час як у Західній Німеччині консеквентно, за умов плюралістичного режиму, торувався шлях до

деміфіологізації минулого, підштовхуваний дискурсивною переконфігурацією національної самоідентифікації та поступовим його опрацюванням, політика соціалістичної партії НДР під прямими партійними настановами Москви спрямовувалася на міфологізацію минулого. Післявоєнні локальні еліти з ряду колишніх переслідуваних націонал-соціалістичним режимом соціалістів та комуністів, а також кадри з СРСР планомірно працювали над створенням державотворчого міфу, що полягав у нібито сталій антифашистській традиції НДР і нарочитій, символічно-синтетичній континуальності антикапіталістичного (отже і антифашистського) руху опору. Окрім міфу «антифашизму», укоріненню у колективну свідомість слугували міфи про «німецько-радянську дружбу», «соціалістичне будівництво», і, врешті, «визволення» від нацизму червоною армією, котре поставало біфуркаційною точкою у конституюванні східнонімецької державності. Інструменталізація меморіального ландшафту здійснювалася завдяки медіальним інсценуаціям (радіо як інструмент впливу) та партійно-політичній ритуалізації суспільно-політичного життя. Це виявилось у масових святкуваннях «Дня визволення» 8 травня 1945 року та 7 жовтня, «Дня утворення НДР». Вдалося виокремити значний вплив культу Сталіна, зміну топонімів німецьких міст та значну прихильність керівництва до монументалізації пам'яті через спорудження меморіалів та пам'ятників. Серед новостворених місць пам'яті виділимо пам'ятник радянському солдату у парку Трептов, меморіал «Ув'язнений і його визволитель», «Меморіал жертвами фашизму та мілітаризму Neue Wache» та інші. Державна політика минулого у НДР спричинилася, як витікає із аналізу, до значної екстерналізації колективної вини східних німців завдяки табуюванню «живих» спогадів покоління, з одного боку, і перенесенні тягару відповідальності на ФРН, що стояла «у авангарді» капіталістичного, ворожого блоку, а отже продовжила націонал-соціалістичну традицію, з іншого. Унеможливлення суспільної рефлексії над минулим, а також недостатнє пропрацювання досвіду диктатури у НДР на мезорівні у новій меморіальній

парадигмі об'єднаної Німеччини ми визначили як основні виклики сталому розвитку цієї сфери політики.

Насамкінець ми означили глобальні імплікації німецьких диспозитивів пам'яті у європейському контексті. Меморіальна культура Європи сьогодення завдячує зростанню німецької історичної свідомості і зверненню до власної історії. На думку К.Леґеві та А.Ланг, європейський меморіальний ландшафт є гетерогенним, розділеним, досить конфліктним по осі Захід та Схід і не в останню чергу сповнений трагічними сторінками історії. Безпосередню насущність здобуває потреба у медіації та інтеграції конфліктних спогадів та рефлексивне їх опрацювання й репрезентація гетерогенного досвіду націй Європи задля легітимації європейського проєкту єдності. Наразі можна констатувати, що Голокост, завдяки його інтернаціоналізації, слугує пунктом референції усього європейського негативного досвіду і конститує Європу у якості негативного інтегративного міфу. Окрім цього важливим постає рецепція ГУЛАГу, етнічних чисток, війн та економічних криз, колоніалізму та досвіду міграції у меморіально-культурний ландшафт. Подібна інституціоналізована рефлексивна політика минулого унаочнює, на думку А.Ассман, «віктимологічний» або «етичний» поворот в історії пам'яті, де категорія «жертви» здобуває моральний, майже релігійний авторитет. Жертвенний досвід, аби бути інкорпорованим у культурну пам'ять, потребує символічного визнання з боку третьої сторони, так званої «глобальної ціннісної спільноти», що вона себе виявляє у антидискримінаційному законодавстві, фінансовому або символічному відшкодуванні завданих страждань, промоції видання літературних та біографічних творів жертв, поновленні освітніх програм з акцентом на темних сторінках історії та досвіді дискримінованих. Ці процеси спостерігаються наразі в європейських країнах та в Німеччині безпосередньо. Серед німецьких меморіальних змін сьогодення ми визначили інкорпорацію наративу «визволення» від націонал-соціалізму, що особливо примітно у промові президента Р. фон Вайцекера 1985 року, котра й досі вважається знаковою у сенсі місця пам'яті П.Нора. Відповідальне ставлення до історії,

вшанування пам'яті жертв у промовах, освітніх програмах та пам'ятниках («Меморіал вбитим євреям Європи» у центрі Берліна) та етично вмотивовані практики комеморації становлять інтегральну частину дискурсу минулого у ФРН.

У передостанньому розділі ми розглянули основні підходи дискурс-аналізу. Зокрема, соціально-конструктивістський підхід Е.Лакло та Ш. Муфф та критичний дискурс-аналіз Н.Феркло, як було відзначено, сходяться в тому, що розглядають реальність як взаємодію, ба навіть боротьбу дискурсів як соціальних практик, котрі означають реальність сенсом через мовні конструкції і спричиняються до певних владних співвідношень. Специфічна конфігурація значень у акті артикуляції дискурсу передбачає вплив на конституювання та видозміну об'єктивної соціальної реальності. За Е.Лакло та Ш. Муфф будь-яка соціальна практика є дискурсивною, себто походить від конфігурації елементів у структурі мови. Н.Феркло вдається до глибшого розрізнення та стверджує, що деякі соціальні практики натуралізуються, себто набувають природності і вигляду об'єктивного факту. Так само деякі із соціальних практик здатні до більшої резистентності до дискурсивних трансформацій, відтак є не-дискурсивними соціальними практиками, як-от інститут сім'ї, церкви, вільного ринку. За аналізу дискурсивних практик є важливим контекст, в якому вони реалізуються і впливають на конституювання реальності.

На основі цих двох парадигм, із запозиченням основних концептів обох підходів, було сформульовано категорії дискурсивного аналізу, в які ми включили: *вузлову точку/и, моменти дискурсу, ключові ідентичності, транзитивність, модальність, інтердискурсивність/інтертекстуальність, виробника та розповсюджувача дискурсу, а також наявність міфічних елементів.*

Насамкінець, наше припущення полягало в тому, що шкільні підручники з історії постають у вигляді матеріалізації чинних національних диспозитивів пам'яті, позаяк вони рефлектують та маніфестують собою той погляд на трактування минулого, котрий є загально прийнятий і відповідає, у певному сенсі,

державному резону. Відтак, були зроблені наступні висновки на основі проведеного дискурс-аналізу підручника з історії Німеччини за 9-10 клас.

Період націонал-соціалістичної диктатури на перехідному етапі від Ваймарської Республіки до Третього Райху та в контексті Другої світової війни посідає вагомую частку підручного матеріалу і формує третину базового модулю 1 під назвою «Демократія та диктатура». Задля зручного опрацювання якісного матеріалу ми виділили 4 тематичні блоки, котрі відповідно концептуалізували як «Сходження націонал-соціалістичної диктатури і Друга світова війна» (Блок 1), «Соціальна структура німецького суспільства доби націонал-соціалізму» (Блок 2), «Жертви націонал-соціалізму та рухи опору» (Блок 3) та «Висновки з історії» (Блок 4). Кожен тематичний блок висвітлює різні кути зору, історичну площину та імплікації націонал-соціалістичного панування у контексті війни, суспільної конфігурації владних співвідношень, демократії, питання робітників, освіти, гендерної політики, а також у впливі режиму на долю жертв та питання контрсистемної діяльності рухів опору. Водночас Блок 3 та Блок 4 залучають питання сучасного стану практик комеморації і тематизують аспект осмисленого поведіння з історією, себто безпосередньо транслують державно релевантний погляд на реконструкцію історичних подій та наслідків, що з цього витікають для практичної площини меморіальної політики.

Кожен з блоків містив в середньому 3 вузлові точки (Блок 1 та Блок 3); натомість у Блоці 2 та 4 вдалося виокремити 4 та 2 вузлові точки відповідно.

Наявність **ключових ідентичностей** у дискурсах детермінується їх тематичною гетерогенністю, хоч основні суб'єкти дискурсів можна узагальнено розподілити за трьома категоріями, котрі співвідносяться з параметрами поступального та глибоко етичного «віктимологічного» повороту у державних політиках пам'яті Європи: «злочинці», «жертви» та «глядачі»/ «співучасники». На думку автора, сюди варто додати окрему категорію «антисистемних сил опору», котрі відрізняються від жертв можливістю чинити спротив насиллю, через що здобувають особливе місце у дискурсивній парадигмі.

Спільними для усіх трьох блоків, з огляду на подібну «деміфілогізовану» та об'єктивну трьохступеневу диференціацію акторів дискурсу історії, постають, з одного боку, такі індивідуальні та колективні актори націонал-соціалістичного режиму як «А.Гітлер», «Й.Гьоббелс», «націонал-соціалістична держава/Третій Райх», «націонал-соціалісти» (в загальному сенсі), «німецькі солдати», «молоді солдати», «німці/арійці», інституційні актори режиму як «НСРПН», «поліція», «Вермахт», «загони СС та СА», таємна поліція «Гестапо», «Райхстаг», «уряд».

На іншому ідеологічному полюсі перебувають жертви режиму, до яких зараховуємо: «політичних опонентів» (маємо на увазі «комуністів» та «соціал-демократів»), «профспілки», «євреїв», «єврейських торговців», «єврейських дітей», «єврейських матерів», «молодь», «дівчат», «емансипованих жінок», «хлопців», «чоловіків», «гомосексуальних чоловіків», «єврейських викладачів», «викладачів із соціалістичними та пацифістськими переконаннями», «радянський народ», «радянських полонених», «радянських солдат», «росіян», «поляків», «політичних в'язнів», «цивілістів», «людей з інвалідністю», «робітників/ць», «робочих з профспілок», «цивільних іноземних робітників/ць», «примусових робітників/ць», «психічно хворих», «синто та ромів», «свідків Єгова», «людей з інвалідністю» та ін. Державними акторами, котрі віднесемо у категорію жертв, є СРСР, країни Східної Європи (як Польща) та чисельні країни Західної Європи.

До третьої диференційованої категорії акторів дискурсу «глядачі»/«співучасники», акумулюючи фактаж з аналізованих блоків, долучимо «німецький народ», «народну спільноту», «простих громадян», «індустрію озброєння», централізовані та ідеологічно підпорядковані режиму робітничі організації «Der deutsche Arbeitsfront» (DAF), «Зимовий фонд допомоги», «Kraft durch Freude» (KdF), молодіжні організації «Hitlerjugend» (HJ), «Bund deutscher Mädel» (BDM), а також «лікарів СС», «державні лікарні та будинки пристарілих», «пожежників», «католицьку та євангелістську церкви», «Союз німецьких християн», «Райхсбан» (державна залізниця), «народний суд»,

«пресу» (до прикладу, видання «Völkischer Beobachter»), державний кіножурнал «Deutsche Wochenschau».

Акторами, що ми їх концептуалізували як представників «опору», постають різноманітні суб'єкти індивідуальної, колективної та інституційної природи, як-от: «Черчилль», «Шарль де Голль», «Гергель Гришпан», «Мартин Німльолер», «Клеменс Аугуст Граф фон Гален», «брат та сестра Шоль», «Кристоф Пробст», «полковник Клаус Шенк фон Штайфенберг», «британсько-американські війська», «французький рух опору», «комуністична група опору «Саєвкова-Якоба-Бестляйна», окремі пастори та священники», «свінг-групи», «Пірати з едельвейсом/Наваджос/Пірати з регіону Рур», «організація «Біла троянда»», «академіки», «воєнні».

У Блоці 4, котрий висвітлює меморіальну культуру з огляду на виклики сьогодення, можемо виділити, з одного боку, такі індивідуальні, колективні та інституційні ідентичності демократичного режиму ФРН як «федеральний президент Р. фон Вайцзеркер» «федеральний президент Й. Гаук», «митець Г.Демніг», «орган Конституційного захисту», «ландтаги» та «земля «Бранденбург». Опозиційними акторами названих ідентичностей постають «праві екстремісти/неонацисти», «правоекстремістські організації», «політичні екстремісти», партії «ННС», «НДПН» та Альтернатива для Німеччини» (AfD). Категорія жертви представлена «мігрантами» та «біженцями», а глядачі (водночас ця категорія позбавляється свого початково історичного змісту у сенсі конформності та співучасті і лишається відкритою для інтерпретацій» - «німцями» та «прийдешніми поколіннями».

Опрацювання категорії **транзитивності** привело до досить неочікуваного результату, котрий є примітним в контексті ретроспективного огляду змін у практиках пам'яті. Так, у Блоці 1 та Блоці 2, в котрих дискурси розгортаються на тлі масштабних та наріжних історичних подій, між акторами дискурсу прослідковуються цілком не притаманні теорії дискурс-аналізу асиметричні зв'язки. Асиметрію як категорію суб'єкт-об'єктних відносин відрізняємо від як

від кооперації, так і від ідеологічного антагонізму акторів дискурсу. Націонал-соціалістичне керівництво, на ряду із злочинними воєнізованими структурами та ідеологічними «батьками» расової теорії та концепції «розширення життєвого простору німецької народної спільноти» А.Гітлером та Й.Гьоббелсом має на меті досягнути кінцевого світового панування арійської раси. Ідеї «фаустівського» панування слугують систематичне та подібне до фабричного виробництва знищення чітко визначених категорій безпомічних «жертв», за політичною, расовою, етнічною, релігійною та гендерною ознаками. Голокост як «вирішення єврейського питання» якнайяскравіше уособлює асиметрію злочинців та жертв. Самі потерпілі, натомість, не протиставляють режимові жодних дій і постають відтак виявом «цивілізаційного зламу», за котрого культура втрачає своє людське обличчя. Жертви є носіями морального та релігійного авторитету і являють своїм існуванням «послання»-застереження від повторення злочинів проти людства. Водночас вони є провісниками нового устрою, де дискримінації, ексклюзії та переслідуванням не буде місця. Через них реалізує себе опозиційний до націонал-соціалістичного демократично-ліберальний, плюралістичний та вільний від відносин панування устрій.

Актори що ми їх віднесли до «рухів опору» (політичний, молодничий, релігійний та військовий) перебувають у відносинах антагонії із режимом націонал-соціалістів, і виявляють непокору через 1) просвітницьку соціалістичну діяльність та дійсну емансипацію робітників (окремі соціал-демократи та комуністи, котрих узагальнено позначимо групою ««Саєвкова-Якоба-Бестляйна»), 2) молоднечу фривольну та альтернативну культуру та просвітницьку антитоталітарну мирну діяльність окремих її представників («Пірати з едельвейсом», «свінг-групи», група «Біла троянда» на чолі з братом та сестрою Шоль), 3) сміливу критику з релігійних та біблійно-гуманістичних позицій окремих паспортів (як-от: священники «Мартин Німльолер», «Клеменс Аугуст Граф фон Гален»), 4) спроби атентату на Гітлера та відмову від виконання злочинних наказів певної кількості військових Вермахту на чолі з полковником Клаус Шенк фон Штайфенбергом (так звана група «20 липня»).

Легітимації режиму у культурній, освітній, політиці молоді, судовій, медичній, церковній та масмедіальній площинах та ефективній реалізації ідеологічно вмотивованих концепцій на практиці слугують такі актори, як «Der deutsche Arbeitsfront» (DAF), «Зимовий фонд допомоги», «Kraft durch Freude» (KdF), молодіжні організації «Hitlerjugend» (HJ), «Bund deutscher Mädel» (BDM), а також «лікарі СС», «державні лікарні та будинки пристарілих», «пожежники», «католицька та євангелістська церкви», «Союз німецьких християн», «Райхсбан» (державна залізниця), «народний суд», «преса» (до прикладу, видання «Völkischer Beobachter»), державний кіножурнал «Deutsche Wochenschau».

«Прості німецькі громадяни», долучені нами до категорії «глядачі/співучасники», згідно з підручником, підпадають під концепт колективної вини, оскільки своїм мовчанням, безпосередньою відсутністю політичної позиції, ба навіть співучастю та суспільним схваленням ексклюзивістської політики уможливили сходження людиноненависницького режиму, що за масштабами злочинів перевершив будь-що коли-небудь скоєне в історії.

Блоці 4 нашого аналізу знову формує певний виняток із загальної дискурсивної канви. Чітко виокремлювані антагоністичні зв'язки між демократичною та правовою ФРН (Р. фон Вайцекер, Й. Гаук, інститути самоврядування «ландтаги», «орган Конституційного захисту») та німецькою неоправицею, котру уособлюють правопопулістичні та правоекстремістські партії «ННС», «НДПН», «Альтернатива для Німеччини» (AfD) та антимігрантський расистський рух «PEGIDA» дискурсивно ретранслюють відмінність меморіальної культури сучасної Німеччини, котра заточена на рефлексію, антитоталітарний та антидискримінаційний консенсус проти діяльності правих. Означені як неоправиця рухи та організації дискурсивно ставляться на один щабель із націонал-соціалістичним режимом та його цінностями. Метою правих сил, що вони спрямовують свою діяльність передовсім на пригнічення мігрантів та біженців, є підваження демократичних інститутів та зміна режиму, в той час як

їм опонує ідея відповідального, демократичного та рівноправного німецького республіканізму.

Модальність текстового матеріалу визначається впевненістю мовців, себто укладачів підручника у артикульованих дискурсах, про що свідчить застосування імперативних конструкцій, верифікованих історичних фактів, тенденцій, подій, дат та статистики. Як витікає з аналізу, ствердження певної інформації як ймовірної або такої, що потребує додаткової верифікації, стосується кількості жертв націонал-соціалістичного терору. Водночас у кожному з блоків зафіксовані посилання на наукові свідчення проміnentних істориків (Тімоті Снайдер, Заул Фрідлендер), а у Блоці 4 виявлений науковий політологічний дискурс, котрий виявляється у покликанні на студії німецьких соціологічних фондів та інститутів, як-от: «Фонд Фрідріха-Еберта та «Німецький інститут економічних досліджень» (DIW). Було зафіксовано, серед іншого, пряме опирання на теоретичні праці та свідчення, промови й виступи ідеологів націонал-соціалізму А.Гітлера та Й.Гьоббеля у спробі підкріпити та надати правоподібності історичному полотну.

Інтертекстуальність/інтердискурсивність розглядалися з огляду на наявність відмінних від історичного наративу дискурсивних тем та жанрів і, окрім цього, присутність у підручному матеріалі ілюстративного та практично-педагогічного матеріалу на кшталт методів опрацювання історії, роботи з історичними пропагандистськими світлинами та інше.

Вдалося виснувати, що у всіх блоках наявна гетерогенність дискурсивних жанрів, котра в цілому підпорядкована виокремленому вище асиметричному зв'язку злочинців та їх жертв. Тож можна сказати, що устрій дискурсу сформований у відповідності до примату репрезентації «голосів жертв» диктатури націонал-соціалізму. Крізь такий підхід виявляє себе етичний і виховний виміри меморіальної політики Німеччини. Така дискурсивна спрямованість є виправданою і логічною, якщо зауважити тезу А.Асман з приводу актуальності жертвенного досвіду у контексті віктимологічної політики

меморіалізації. Інтеграція жертвених ремінісценій та трагіки можлива лише за визнання та легітимації її третьою стороною, котрою є укладачі підручника.

Відтак ми бачимо історичну репрезентацію націонал-соціалістичних злочинів, котрі оформились у дискурсах: *«антиробітничому»/«авторитарному»*, *«тоталітарному»*, *«антисемітському та людиноненависницькому»*, *«мілітаристському»*, *«антидемократичному»*, *«дискурсі примордіалістської концепції нації»*, *«расистському»*, *«дискурсі традиційних ролей та політичної пасивності»*, *«мілітаристсько-вихованому дискурсі»*, *«дискурсі негачії людської гідності та «здорової нації»»*, *«антифеміністському дискурсі»*, *«дискурсі гендерної нормативності та надмірної маскулінності»* та *«дискурсі антиморального виховання молоді»*.

Цим дискурсивним нашаруванням опонує з ідеологічної та етичної точки зору пам'ять про жертв та поборників свободи, що знайшло відображення у таких наративах: *«соціал-демократичний та гуманістичний»* (Отто Вельс, СДПН), *«дискурс колективної пам'яті про події війни»* (з доповіді Гестапо про суспільні настрої після Сталінграда), *«дискурс індивідуальної пам'яті свідка/жертви»* (Меліта Маїман), *«дискурс втрати політичної легітимації соціал-демократичною партією»* (допис СДПН в екзилі), *«дискурс особистої дискримінації за походженням»* (Марта Аппель), *«дискурс індивідуальної травми у молодіжній організації «Гітлерюгенд»»* (колишній вожакий), *«художньо-історичний дискурс про епоху націонал-соціалізму»* (роман Ентоні Дюра *«Усе світло, чого ми не бачимо»*), *«дискурс особистої дискримінації/досвіду антисемітизму»* (Герхард Мос), *«дискурс опору дискримінованої релігійної групи/дискурс релігійної свободи»* (про Свідків Єгова), *«визвольний/антифашистський дискурс»* (з листа Саєвкова та Франца Якоба), *«антимілітаристський/антивоєнний дискурс»* (група *«Саєвкова-Якоба-Бестляйна»*), *«біблійний/антицерковно-викривальний дискурс»* (пастор Німьолер), *«просвітницький дискурс опору молоді та освітян режиму націонал-*

соціалістів», «християнський дискурс миру та правового ладу» («Група 20 липня»).

До дискурсів, що транслиують державно-інституціоналізований погляд на минуле, віднесемо: *«виховний дискурс порушення громадянських прав людини», «виховний дискурс антисемітизму та насилля», «дискурс колективної співучасті німців у злочинах н-с», «історичний дискурс колективної співучасті» (З.Фрідлендер), «виховний дискурс експлуатації робочої сили», «виховний дискурс дискримінації та ексклюзії за етнічною ознакою», «виховний дискурс конформності та співучасті християнських церков з тоталітарним режимом», «пацифістський та соціал-демократичний дискурси» (у пам'ять про соціал-демократів Юліуса Лебера та Адольфа Райхвайна), «викривальний дискурс інструменталізації державою політики минулого», «дискурс колективного каяття», «національно-меморіально-культурний дискурс», «дискурс історичної відповідальності Німеччини за початок Другої світової війни» (ф. п. Р. фон Вайцекер), «дискурс жертвовної політики пам'яті та жертвенної ієрархізації» (ф. п. Й.Гаук), «юридично-правозахисний дискурс», «політологічний дискурс», «науковий дискурс правоекстремістської злочинності на ґрунті ксенофобії», «виховний антинеонацистський дискурс», «виховний антиавторитарний, продемократичний дискурс», «науково-ідеологічний дискурс правопопулізму» (зі студії Фонду Фрідріха Еберта), «науковий дискурс суспільної думки», «дискурс-застереження поширення правого популізму у політичній системі Німеччини»*

Ілюстративний матеріал, узагальнено, слугує як когнітивна складова, котра робить сухий виклад історії емпірично відчутним та «емоціоналізованим». З іншого боку ілюстрації (серед них пропагандистські плакати, мапи, фото «місць пам'яті», відчужені світлини жертв та портрети представників рухів опору) широко застосовуються як об'єкт деконструкції тоталітарного міфу та інтерналізації «живого виміру» історичних подій.

До практичних завдань та виховних методів роботи, котрі пропонує підручник, ми віднесли *«порівняння політичних текстових джерел», «опрацювання*

цитат», «трактування зображеного на карті», «формування суджень», «аналіз мови», «використання світлин як історичних джерел», «аналіз пропагандистських світлин, «груповий пазл», «відвідання електронних архівів пам'яті» «дешифрування історичної світлини», «відвідини меморіального комплексу», «робота з інтерв'ю свідків» та інші.

У категорії міфу було досягнуто наступних узагальнень. Можна стверджувати, що укладачі підручника, з одного боку, вдаються до об'єктивного викладу історично релевантної інформації школярам, що виявляється, до прикладу, у Блоці 3, де тематизується інструменталізація політики минулого як з боку ФРН, так і з боку соціалістичної НДР. Застосування політики пам'яті з метою ідеологізації відбувалося з огляду на потребу інтеграції та легітимації режиму з одночасною ексклюзивністю політичних опонентів у боротьбі за панівне становище, що вилилось у маргіналізацію комуністів у ФРН та дзеркальне виключення та табування «фашистів» у НДР, у відповідності до новостворених соціально-синтетичних міфологічних конструктів.

Втім, вдалося ідентифікувати і висвітлити іманентні підручникові міфологеми та діяхронічні міфологічні конструкти.

1. Чільною рисою способу викладу історії в підручнику стає формування балансу між колективним опрацюванням історії, що слугує засвоєнню «колективної вини» та наративу «відповідальності» за добу націонал-соціалізму німецькими школярами та власне історичним, прозорим «сухим» фактажем. Відтак, форми ретрансляції та інтерналізації пам'яті про історичне минуле ми означимо процесами «деісторизації» або ж «суб'єктивації». Вони знаходять своє відображені у історичному вимірі, котрий посідає не центральну роль у порядку дискурсу підручника. Натомість, історія «ділить» місце із переважаючими її «голосами жертв» та простором конфронтації із багажем злочинів, що унеможлиблює завершення дискусій про пам'ять, підведення так званої остаточної «межі».

2. Голокост посідає відчутно чільне, фізичне, так і емоційно навантажене місце в устрої інтегрального етично-вихованого дискурсу підручника. Цим самим він реалізує себе у якості «негативного міфу» німецького післявоєнного устрою. Натомість вбачаємо в опрацюванні геноциду єврейського народу як елементу «національної педагогіки» рух в бік інтеграції жертвенного досвіду в цілому: репрезентованим є досвід примусових робітників/ць, народів Східної Європи, хворих та людей з інвалідністю, релігійних, політичних та соціальних груп різного штибу. Протиставлення жертв злочинцям, а також категорія «пасивного глядача/співучасника» покликана деконструювати конвенційну національну аксіоматику у термінах націй переможців/націй, що програли.
3. У блоці 4 («Висновки з історії») були зафіксовані основні диспозитиви інституціоналізованої німецької меморіальної культури, до котрих належать «перманентне рефлексивне опрацювання доби націонал-соціалізму», «відповідальність», «каяття» та «наратив визволення», котрому німці завдячують новій демократичній сторінці своєї історії. Окрім того, укладачі несвідомо застосовують елемент діахронічного міфу, що полягає у вибудові континуальності та взаємозумовленості промов федеральних президентів Р. фон Вайсцекера та Й.Гаука (1985;2015). У своїх промовах вони артикулюють, серед іншого, й ще одне онтологічне питання: як інтегрувати досвід самих німців, котрі є жертвами війни і водночас не можуть підпадати до цієї категорії публічно. Збалансування жертвового досвіду врешті відбувається через ієрархізацію жертв: лиш коли всіх жертв націоналізму буде вилучено із «затінку історії», дискусія про жертв з німецького боку може розпочатися. Зсув політики пам'яті у бік опрацювання доби націонал-соціалізму, окрім всього іншого, визначає практичну сферу політики ФРН, котра конститується у відмежуванні та дискурсивній боротьбі проти неоправиці.

Список джерел та літератури:

1. Адорно, Т. Що означає «опрацювання історії» [Електронний ресурс] / Теодор Адорно, пер. з нім., анотація і примітки Віталія Брижніка. – М.: Філософія освіти. Philosophy of Education. 2018. № 1 (22). – Режим доступу до ресурсу: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
2. Арендт, Ханна. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю.Б. Мишкенене, Л.А. Седова. Послесл. Ю.Н.Давыдова. Под ред. М.С.Ковалевой, Д.М.Носова. М: ЦентрКом, 1996. – 672 С.
3. Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с.
4. Васильченко В. Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии [Електронний ресурс] / Виталий Васильченко // Горький медиа – 9 августа 2017 – Режим доступу до ресурсу: <https://gorky.media/context/germaniya-posle-holokosta/>.
5. Йоргенсен, Марианне В., Филлипс, Лиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод/ Пер. с англ – 2-е изд., испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.
6. Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества//Полис, 1997, №4.
7. Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы российских и немецких историков (Москва, 28-30 октября 2005 г.) : Сборник статей. Под. Ред. Б. Бонвеча и А.Ю. Ватлина. – М.: ДиректМедиа Паблишинг, 2007. – 340 с.
8. Франция-память / П.Нора, М.Озуф, Ж. де Пюимеж, М.Винок; Пер. с фр. Д.Хапаевой; Науч. Конс. Пер. Н. Копосов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1999. – 328 с.

9. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвакс, пер. с фр. М.Г. — М.: Неприкосновенный запас, номер 2, 2005. - Режим доступа до ресурсу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html>
10. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. — М.: Новое издательство, 2007. — 348 с.
11. Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. 1992. № 1. С. 37-67.
12. Ясперс К. Вопрос о виновности: Пер. с нем. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1999. — 146 с.
13. Adorno, Theodor W.: Kulturkritik und Gesellschaft. In: Gesammelte Schriften, Band 10.1: Kulturkritik und Gesellschaft I, «Prismen. Ohne Leitbild». Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977.
14. Schneider, Christian. Kulturpessimismus und Aufklärungspathos. Zu den Ambivalenzen von Adornos „Aufarbeitung der Vergangenheit“, in: Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe, 8 (2011), H. 1, URL: <https://zeithistorische-forschungen.de/1-2011/4686>
15. Classen, Christoph. Vom Anfang im Ende: «Befreiung» im Rundfunk, in: Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR, Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, Band 14, S.87-118
16. Fairclough, Norman. Critical discourse analysis: the critical study of language, Longman Group Limited, 1995
17. Frei, Norbert. Vergangenheitspolitik, Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit, © Verlag C.H.Beck, München 1996
18. Frieß, Nina A. Nichts ist vergessen, niemand ist vergessen? Erinnerungskultur und kollektives Gedächtnis im heutigen Russland, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010

19. Große Kracht, Klaus. Debatte: Der Historikerstreit, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11.01.2010, URL: [Historikerstreit - Debatte: Der Historikerstreit \(docupedia.de\)](http://www.docupedia.de/historikerstreit)
20. Kailitz, Steffen. Die Gegenwart der Vergangenheit. Der «Historikerstreit» und die deutsche Geschichtspolitik, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008
21. Kirsch, J-H. „Wir haben aus der Geschichte gelernt“. Der 8. Mai als politischer Gedenktag in Deutschland (1999), Dokserver des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam, URL: <http://dx.doi.org/10.14765/56741.1>
22. Kirsch, J-H. «Befreiung und/oder «Niederlage»? Zur Konfliktgeschichte des deutschen Gedenkens an Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg, in: 1945 – Der Krieg und seine Folgen, Kriegsende und Erinnerungspolitik in Deutschland, herausgegeben von Burkhard Asmuss, Kay Kufek und Philipp Springer, Kettler Bönen, 2005, S. 60-71
23. Leggewie, Claus., Lang, Anne. Der Kampf um die europäische Erinnerung, ©Verlag C.H.Beck, München 2011
24. Meier, Christian. Erinnern – Verdrängen – Vergessen: zum öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit in Geschichte und Gegenwart, in: Berichte und Abhandlungen/ Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (vormals Preußische Akademie der Wissenschaften); 3. 1997, S.59-99
25. Mitscherlich, Alexander und Margarete, Die Unfähigkeit zu trauern, Grundlagen kollektiven Verhaltens, R. Piper & Co. Verlag, München 1967
26. Fairclough, Norman. Critical discourse analysis: the critical study of language, Sector C. Textual analysis in social research, Longman Group Limited 1995, p.183-214
27. Von Lingen, Kerstin, Erfahrung und Erinnerung, Archiv für Sozialgeschichte 49, 2009, S. 149-184
28. Nolte, Ernst, «Vergangenheit, die nicht vergehen will» [Historikerstreit], 6. Juni 1986, URL:

https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0080_nol&object=pdf&st=&l=de

29. Koselleck, Reinhart, Wer darf vergessen werden? Das Holocaust-Mahnmal hierarchisiert die Opfer. Die falsche Ungeduld. Aus der ZEIT Nr, 13/1998. URL: <https://www.zeit.de/1998/13/holocaust.txt.19980319.xml>
30. Verzerre Perspektiven auf die NS-Zeit trotz Sorgen um Geschichtsrevisionismus, Forschung der Universität Bielefeld, 7. Mai 2020, URL: <https://aktuell.uni-bielefeld.de/2020/05/07/verzerre-perspektiven-auf-die-ns-zeit-trotz-sorgen-um-geschichtsrevisionismus/>
31. Wodak R. Methods for Critical Discourse Analysis Second Edition / R. Wodak, M. Meyer. – London. – 216 c.
32. Weizsäcker v. Richard, Gedenkveranstaltung im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges in Europa, 8. Mai 1985, Bonn, URL: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Richard-von-Weizsaecker/Reden/1985/05/19850508_Rede.html
33. Голодомор-геноцид: Україна пам'ятає, Чи визнає більшість світу? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-henotsyd-ukrayina-pamyataye-chy-vyznaye-svit/31576337.html>
34. Leo, Annette, Keine gemeinsame Erinnerung. Geschichtsbewusstsein in Ost und West, Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39821/keine-gemeinsame-erinnerung/#node-content-title-5>
35. Тарифний геноцид треба негайно припинити, - Юлія Тимошенко, URL: <https://ba.org.ua/tarifnij-genocid-treba-negajno-pripiniti-yuliya-timoshenko/>

Джерело:

4. Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, S. 70-128

Додаток 1

Дискурс-аналіз. Блок 1.

Вузлові точки:

Точка 1. *«Прихід до влади націонал-соціалістів»*

Точка 2. *«Політичні цілі та ідеологічні переконання Гітлера»*

Точка 3. *«Передумови, перебіг та завершення Другої світової війни»*

Моменти дискурсу:

Моменти 1. До вузлової точки *«Прихід до влади націонал-соціалістів»*: «назначення Адольфа Гітлера на посаду райхсканцлера 30.10.1933», «NSDAP» (нім. Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини – далі НСРПН), «факельна хода і марші», «єдиноправління», «підпал Райхстагу 27.02.1933», «запровадження надзвичайного стану 28.02.1933», «усунення демократій», «призупинення основних прав Ваймарської Конституції», «затримання за звинуваченнями у зраді німецького народу», «затримання у 1933 році близько 35000 політичних опонентів», «05.03.1933...нові вибори у Райхстаг», «переслідування комуністів та соціал-демократів», «затримання партійних функціонерів», «заборона заходів напередодні виборів», «загроза приходу комуністів до влади», «НСРПН...не має більшості», «разом з «NNVP» (нім. Німецька національна партія народу, далі - ННПН) 52 відсотки голосів», «жодного парламентського уряду», «позбавлення Райхстагу компетенцій», «Закон «Про усунення нужд народу і Райху»», «видання законів уряду без згоди Райхстагу», «голосування у пленарній залі 23.03.1933 під погрозами з боку штурмових дивізій «SA» (нім. штурмові дивізії, далі- СА) », «81 парламентарів «KPD» (нім. Комуністичної партії Німеччини, далі- КПН) позбавлені права участі», «соціалісти проти», «контроль усіх державних інституцій завдяки «Закону про повноваження» », «уніфікація», «розпуск земельних парламентів», «становлення на місцях уповноважених Райху», «у квітні 1933 – недопущення євреїв до бюрократичних структур», «заборона усіх партій», «у червні 1933

НСРПН...єдина партія», «усунення усіх демократичних інститутів», «терор щодо іншодумців», «близько 30 тисяч чол. наприкінці липня 1933 під вартою», «Гестапо», «затримання без суду і слідства», «уніфікація преси», «заборона газет КПН та Соціал-демократичної партії Німеччини (далі – СДПН)», «цензура міністерства пропаганди», «смерть райхспрезидента Гінденбурга 02.08.1934», «Гітлер – канцлер та головнокомандувач збройних сил Райху», «знищення профспілок», «проголошення 1 травня державним святом», «затримання функціонерів та розпуск профспілок», «відсутність опору», «ґрунтовна зміна політичного та суспільного життя», «масивний терор», «зниження рівня безробіття», «заходи зі створення робочих місць», «індустрія озброєння», «затримання соціалістів та комуністів», «створення таборів для затриманих», «перші дикі концентраційні табори», «формування «SS» (нім. захисні загони, далі- СС) », «близько 70 таборів для затриманих», «у перші роки зігнано близько 100 тисяч людей», «заснування на північний захід від Мюнхена 22 травня 1933 року концентраційного табору Дахау»²⁵¹.

Моменти 2. До вузлової точки *«Політичні цілі та ідеологічні переконання Адольфа Гітлера»*: «1924 р. Гітлер затриманий у зв'язку зі спробою путчу», «праця «Майн Кампф»», «основні пункти його ідеології...у книзі», «ненависть до парламентської системи Ваймарської Республіки», «підтримка багатьох німців», «демократія, толерантність до інших думок та рішення за участі більшості... (для нього) ознаки слабкості», «безумовний авторитет лідера», «расизм та віра у німецьку вищість», «поширене у ХХ ст вчення про раси», «...науково безплідне», «арійці біологічно вищі за інших людей», «соціалдарвінізм», «німці...- найчистіша і найцінніша раса», «уповноважена знищувати і панувати над менш вартісними», «ненависть до єврейського населення (антисемітизм)», «приписування усіх негативних рис євреям», «винні...за німецьку поразку у Першій світовій війні, ненависну демократію, американський капіталізм або

²⁵¹ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 72-79; 96-101; 118-121

вибірково також «російський більшовизм»...», « надто мало життєвого простору для власного населення», «боротьба проти комунізму в Німеччині... центральний пункт його політики», «проти КПН, СДПН та профспілок», «соціал-демократи і комуністи - листопадові злочинці», «винні у занепаді імперії у листопадовій революції 1918 року», «загроза комуністичної революції як у Росії»²⁵².

Моменти 3. До вузлової точки *«Передумови, перебіг та завершення Другої світової війни»* : «німці як панівна раса», «право на розширення життєвого простору», «відбирання простору через насилля, війну», «систематична підготовка до війни», «озброєння збройних сил Райху», «підкорення усіх економічних ініціатив цілі озброєння», «порушення Версальського договору», «розробка сучасного повітряного та танкового озброєння», «введення військової повинності 1935 року», «вторгнення у Райнський регіон 1936 року», «схвалення німецького населення», «уникнення війни з Німеччиною», «Британія та Франція не готові до війни», «слабкий протест на вторгнення у Австрію», «радість австрійського населення через «аншлюс» Австрії», «агресивні кроки Гітлера», «запевнення у небажанні розширювати територію», «восени 1938 вимога Гітлера передати Німеччині Судетський регіон», «німецька меншина», «Мюнхенська конференція 1938 року», «прийняття вимоги, що порушує міжнародне право», «Чехословаччина не запрошена», «ще один порятунок миру в Європі (Чемберлен)», «вторгнення у березні 1939 року у Чехословаччину», «приєднання до Райху Богемії та Моравії», «гарантія безпеки Польщі з боку Великобританії та Франції від 31 березня 1939 р.», «несподіваний Акт про ненапад у серпні 1939 між Радянським Союзом та Німеччиною», «секретний поділ Польщі», «напад на Польщу без попередження війни 01.09.1939 р.», «неможливість вчасної допомоги Польщі» «Польща переможена за 18 днів», «19.09.1939 р. вторгнення СРСР», «окупація Східної Польщі по Віслу...згідно з договором з Німеччиною

²⁵² Там само, С. С. 72-79; 96-101; 118-121

від серпня 1939 р.», «окупація Данії і Норвегії у квітні 1940 р.», «наказ Гітлера про напад на Францію у травні 1940 року», «зайняття Нідерландів», «22.06.1940 р. - капітуляція французьких труп», «рятувальна операція в Дюнкерку», «створення окупаційної влади на завойованих територіях», «застосування загонів «СС» », поліції та регулярних загонів», «переслідування євреїв та відправлення у концтабори», «захоплення Франції- під могутності Гітлера», «торжество німців попри великі втрати», «втрати применшувалися», «опір Великобританія на чолі з В.Черчилем», «22.06.1941 р. напад на СРСР», «відкриття другого фронту», «до останнього моменту ...поставки сировини, руди та жита з СРСР», «бліцкриг», «напад Японії 07.12.1941 р. на флот США у Перл Гарбор на Гаваях», «надія Гітлера на Японію», «оголошення війни США», «американське озброєння у Великобританії з 1939 р. », «світова війна на зламі 1941-1942», «розпорядження щодо ведення війни на Сході», «безжалісне ставлення до євреїв», «євреї...основна опора радянської урядової системи», «війна на винищення», «брутальні напади у Польщі», «перш за все проти єврейського населення Польщі», «більш радикальна расова політика у СРСР», «систематичне і масове вбивство євреїв, польських та радянських цивільних та радянських полонених», «вбивство згідно з вченням про раси», «через нелюдське ведення війни у СРСР близько 20 мільйонів жертв», «численні воєнні злочини», «події у Панчево, Югославія», «розплата Вермахту», «вбивство кожного десятого у сербському місті», «всього 36 невинних людей», «не лише переконані націонал-соціалісти, але і «зовсім нормальні» солдати і поліцейські», «підкорення наказам командирів», «участь у війні на винищення», «допомога через затримання, нагляд та транспортування матеріалів аж до активної участі у вбивствах», «замовчування спогадів після 1945 у родинах німців», « у 1942 у Росії німецьке просування зупинено», «під Сталінградом оточено 280 тисяч німецьких солдатів», «бої і екстремальний холод -30 С», «чисельні жертви», «здача німецьких військ наприкінці січня 1943 р. », ««боягузтво перед ворогом» (Гітлер) », «146 тисяч німецьких жертв серед солдат, 108 тисяч у радянському полоні...», «до 1956... лише 5 тисяч тих, хто вижив», «втрати з радянського боку

близько 400 тисяч осіб», «бомбардування Варшави, британських міст, особливо Лондона», «беззахисні британські цивілісти», «бомбардування оточеного Ленінграда повітряними силами», «посилені повітряні удари в Німеччині з боку США та Великобританії», «міста на Райні та в регіоні Рур восени 1944...є цілями», «коврові бомбардування», «ціль-знищення важливої індустрії озброєння та транспортних вузлів», «деморалізація населення», «повітряна атака в Берліні восени 1943 р.», «в ніч з 18 на 19 листопада 1943 р. великий напад з 440 бомбами», «бомби...над урядовим кварталом, індустріальними районами, щільно заселеними житловими масивами ...», «близько 50 тисяч жертв», «39 відсотків житла великого Берліна знищено», «з 13 по 15 лютого 1945 року 4 повітряні напади 1300 літаками на Дрезден», «центр міста... у вогненному морі», «Дрезден 5 днів поспіль у вогні», «висадка американсько-британської армії у листопаді 1942 року в Північній Африці», «капітуляція німецьких африканських корпусів у березні 1943 р.», «6 липня 1944 висадка союзників у Нормандії», «генерал Де Голль на чолі французького руху опору», «у 1944 році армії союзників у Римі», «у квітні 1945 захоплення радянськими військами Берліна», «радянській прапор над Райхстагом 30 квітня», «самогубство Гітлера у бункері 30 квітня 1945 року», «7/8 травня 1945 ...безумовна капітуляція», «владні повноваження на німецьких територіях у сторін - переможців»²⁵³

Ключові ідентичності

Група 1. Індивідуальні ідентичності, що фігурують у тексті: «райхпрезидент фон Гінденбург», «фюрер нацистської Німеччини та головнокомандувач Вермахту Адольф Гітлер», «прем'єр міністри Великобританії В.Черчилль та Чемберлен», «міністр пропаганди Третього Райху Й.Гьоббельс», «президент та очільник руху опору Франції Шарль де Голль»²⁵⁴.

Група 2. Колективні ідентичності постають у формі конкретних історичних суспільно-політичних акторів, соціальних груп різного штибу німецького

²⁵³ Там само, С. С. 72-79; 96-101; 118-121

²⁵⁴ Там само, С. 72-79; 96-101; 118-121

суспільства та інших національностей: «націонал-соціалісти», «комуністи», соціал-демократи», «політичні опоненти» (у загальному сенсі), «німецький народ», «євреї», «радянський народ», «росіяни», «політичні в'язні», «німецькі полонені», «радянські полонені», «цивілісти», «німецькі солдати», «радянські солдати», «молоді солдати», «родини»²⁵⁵.

Група 3. Інституційні ідентичності представлені серед іншого акторами політичної системи, наприклад, партіями («НСРПН», «КПН», «СДПН», «ННПН»), «урядом», «Райхстагом», іншими «державними установами». У добу націонал-соціалізму роль акторів здобувають новоутворені військові формування Третього Райху або реформовані старі воєнізовані структури, як-от: «поліція», «Вермахт», «загони СА та СС», «Гестапо». На протилежному ідеологічному боці маємо «британсько-американські війська», «французький рух опору» та «радянські війська». Непересічну роль відіграють загалом інституціолізовані структури суспільно-політичного та економічного життя як «профсоюзи», «преса» (до прикладу, провідне видання того часу в Німеччині «Völkischer Beobachter») та «індустрія озброєння». До конвенційних інституційних акторів належать також держави, серед котрих згадуються «Кайзерівська Німеччина», «Ваймарська Республіка», «Німеччина», «СРСР», «Росія», «Бельгія», «Данія», «Норвегія», «Нідерланди», «Великобританія», «США», «Югославія», «Японія», «Італія», «Австрія», «Франція», «Польща», «Чехословаччина», «країни Східної Європи»²⁵⁶.

Дискурс-аналіз. Блок 2.

Вузлові точки:

Точка 1. «Заходи ідеологічної легітимації націонал-соціалістів»

²⁵⁵ Там само, С. 72-79; 96-101; 118-121

²⁵⁶ Там само, С. С. 72-79; 96-101; 118-121

Точка 2. «Вплив на молодь»

Точка 3. «Освіта»

Точка 4. «Гендерні ролі»

Моменти дискурсу:

Моменти 1. До вузлової точки «*Заходи ідеологічної легітимації націонал-соціалістів*»: «заперечення демократичного устрою», «націонал-соціалістична народна спільнота», «жодних суспільних відмінностей», «суспільство взаємодопомоги», «великі збори», «нові відпочинкові пропозиції», «радіо», «новий суспільний устрій», «виключення євреїв, людей з інвалідністю, соціал-демократів, комуністів та інші політичні опонентів... з народної спільноти», «брутально переслідувані», «підтримка безробітних», «широкомасштабні благодійні акції», «зимовий фонд допомоги», «відмова від смаженого по неділях щомісяця», «пожертви», «частина коштів для бідних», «іншою частиною...фінансування озброєння», «Der deutsche Arbeitsfront (нім. Німецький робочий фронт, далі - DAF)», «націонал-соціалістична організація «Kraft durch Freude» (нім. Сила через радість, далі - KfD)», «заміна профспілкам», «(організація) відповідальна за відпочинкові пропозиції», «приваблення робітників та робітниць», «організовані мандрювання», «денні екскурсії», «поїздки до моря», «дешеві пропозиції»²⁵⁷.

Моменти 2. До вузлової точки «*Вплив на молодь*»: «заснування Hitlerjugend (нім. Гітлерюгенд, далі – HJ) 1926 року», «заснування «Bund Deutscher Mädel» (нім. Союз німецьких дівчат – далі BDM) 1930 року», «інші молодіжні спілки заборонені», «обов'язковий вступ», «слабкі, хворі діти, а також євреї...не допускаються», «не-сприяння індивідуальному розвитку», «загальна та уніфікована спрямованість виховання», «фокус на особі фюрера», «покірність»,

²⁵⁷ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 80-83

«виконання обов'язку», «дисципліна», «жертвність», «основні цілі виховання», «підготовка до ролі матері та домогосподарки», «спорт та гімнастика для «здорового тіла»», «готування їжі», «застилання ліжка», «вишивання», «прасування», «догляд за немовлятами», «політична покірність», «парад прапорів», «заняття з расо- та народознавства», «пісні та вечірні школи», «дитячі табори», «спортивні заходи», «відзнаки і нагороди», «відхід від родинного кола», «самоствердження у спільноті», «засвоєння навичок віддання наказів», «пристосування до війни», « «BDM» як допоміжна організація на війні», «написання листів солдатам», «пакування», «допомога зі збору урожаїв, «робота в індустрії озброєння», «робота в лазареті та підтримка повітряної оборони», «покірні та старанні солдати», «безвідмовне підкорення», «тренування зі стрільби», «домашні вечори та марширування», «спортивні пообіддя», «прогулянки», «табори з палатками», «розведення вогню», «спільнота», «змагання», «співи», «відзнаки», «Завдання «НІ»... служба у повітряній обороні, благодійні акції зі збирання речей та старих матеріалів», «допомога в зенітній артилерії», «вияв «успішного» виховання – добровільна участь у війні», «16-річні на воєнній службі»²⁵⁸.

Моменти 3. До вузлової точки «*Освіта*»: «не менша роль школи, ніж «НІ», «глибинні зміни освіти», «небажані та критичні вихователі звільнені», «передовсім викладачі-євреї, а також соціалісти та пацифісти», «зміна навчального плану 1936/1937 рр.», «особливо важливим (є) спорт», «п'ять уроків (спорту) протягом тижня», «основний фокус біології зміщений на вивчення теорії рас та спадковості», «германські героїчні оповіді», «заборона викладання авторів/ок єврейського походження», « на уроці історії...про досягнення німців та «нордичної» раси», «заперечення демократії», «переконання у основах мислення фюрера», «на уроці музики... у першу чергу німецькі та політичні пісні», «дедалі більша важливість ідеологічних змістів, символів та ритуалів», «свастика», «стяги», «портрети Гітлера», «салютування»,

²⁵⁸ Там само, С. 84-85

«єврейські школярі», «небезпека та приниження», «мала кількість приватних єврейських шкіл», «державні школи...були нормою», «відмежування», «образи та знущання», «після «кришталевої ночі» 1938 єврейські діти...виключені з державних шкіл», «закриття останніх єврейських шкіл 1942 року», «школярі та вчителі як і інші євреї... у концтаборах», «невиліковані хворі чи люди з інвалідністю належать до категорії невартісного життя», «завада народному здоров'ю», «еватаназія». «від 60 тисяч до 80 тисяч жертв, серед них багато дітей»²⁵⁹.

Моменти 4. До вузлової точки *«Гендерні ролі»*: «арійські жінки», «якнайбільше арійських дітей», «дарунок державі та фюреру», «вірна поміч чоловікові», «аборти під карою, аж до смертного вироку», «обмеження шкільної та університетської освіти для дівчат», «лише 10 відсотків студентів у 1933 році - жінки», «шлюбні позики з 1933 року», «повернення позики через народження дітей (25 відсотків за дитину)», «з 1938 - роздача відзнак матерям-героїням», «участь у організації націонал-соціалістичного материнства», «не лише сімейні справи», «зовнішні стимули до самореалізації та праці на благо народної спільноти», «емансипована жінка – протилежність образу вірної німецької матері», «емансипована жінка – єврейський винахід», «стигми», «відмова жінкам у пасивному виборчому праві», «низька можливість працевлаштування для жінок», «попри це зростання частини жінок серед трудового населення», «жінки на фабриках», «виробництво амуніції, матеріалів для уніформ», «компенсація браку чоловіків у всіх сферах», «сила та хоробрість на протигагу тілесним та характерним слабкостям», «ідеали німецького, арійського чоловіка», «хоробрість», «вірність», «відвертість», «сила волі», «заощадливість», «твердість», «жага до боротьби», «безумовна покірність», «могутня статура», «залізні мускули», «героїчне опанування викликів у повсякденності, професії та у ролі солдата», «протилежність - єврейський чоловік», «винятково негативні риси», «боязкий», «підлабузливий», «забріханий», «невірний», «зрадливий»,

²⁵⁹ Там само, С. 86-87

«огидний», «небезпечний», «гомосексуальність також ворожий образ», «близько 50 тисяч гомосексуальних чоловіків позбавлені волі», «перетягування прихильності робітників/ць», «поширення захоплення режимом організаціями «Німецький робочий фронт» та «Сила через радість», «пропагандистські світлини та листівки», « Deutsche Wochenschau («Німецький щотижневий огляд»)», «воєнноорієнтовані служби новин», «німецькі солдати – завжди сміливі, пристойні, здобувають перемоги», «приховування втрат, поразок, кількості військовополонених та військових злочинів», «солдати як герої оборонної боротьби проти злих нападників»²⁶⁰.

Ключові ідентичності:

Група 1. Колективну ідентичність виражають «націонал-соціалісти», «євреї», «люди з інвалідністю», «соціал-демократи», «комуністи», «противники режиму», «німці/арійці», «народна спільнота», «безробітні», «робітники/ці», «єврейські діти», «молодь», «дівчата», «жінки», «єврейські матері», «німецькі арійські матері», «хлопці», «чоловіки», «гомосексуальні чоловіки», «єврейські викладачі», «викладачі із соціалістичними та пацифістськими переконаннями», «солдати», «родини»²⁶¹.

Група 2. Інституційну суб'єктність у формі державних організацій та контрольованих партією суспільних ідеологічно-виховних осередків натомість мають такі актори: «НСРПН», «Ваймарська Республіка», «націонал-соціалістична держава» «Зимовий фонд допомоги (безробітним)», «школи», «профсоюзи», німецька робітничка спілка «Der deutsche Arbeitsfront» (DAF), дочірня спілка «Kraft durch Freude» (KdF), молодіжна організація при НСРПН «Hilterjugend» (HJ), жіноча спілка «Bund Deutscher Mädel» (BDM), «воєнна промисловість», державний кіножурнал «Deutsche Wochenschau»²⁶².

²⁶⁰ Там само, С. 88-89

²⁶¹ Там само, С.80-89

²⁶² Там само, С.80-89

Дискурс-аналіз. Блок 3.

Вузлові точки:

Точка 1. *«Терор проти євреїв й інших жертв націонал-соціалізму»*

Точка 2. *«Як відбувався Голокост?»*

Точка 3. *«Рухи опору та їх вишанування»*

Моменти дискурсу:

Моменти 1. До вузлової точки *«Терор проти євреїв й інших жертв націонал-соціалізму»*: «заклик бойкотування єврейського бізнесу 01.04.1933», «єврейські кіно та театр під заборорою», «втрата кредитів», «економічна руїна», «применшення серйозності виступу проти євреїв», «Нюрнберзькі закони», «позбавлення прав 0.5% населення», «ексклюзія євреїв із суспільного життя», «виключення та переслідування», «міграція понад 220 тисяч представників єврейського населення з Німеччини», «до 1941 року ще 100 тисяч насильно», «посилення переслідувань з 1938 року», «висилка євреїв у Польщу», «табори на кордоні», «17-річний німецький єврей Гершель Гришпан обурений», «розстріл чиновника Ернеста Рата у німецькому посольстві в Парижі», «нова хвиля переслідувань євреїв», «підпал синагог у ніч на 10.11.1938 р.», «мародерство», «ніч погромів», «91 єврей убитий», «30 тисяч євреїв затримано і доправлено у концентраційні табори», «у Кьольні затримано 400 євреїв», «позиція євреїв у суспільстві нестерпна», «особливий податок у розмірі 1 мільярду», «позбавлення страхування», «відсутність виплат за нанесену шкоду», «заборона економічної діяльності», «заборона навчання для єврейських дітей», «поміч небагатьох», «мовчання двох найбільших церков», «примусова робота в Німеччині», «військовополонені та цивільні іноземні працівники, що насильно зайняті у промисловості», «погрози ув'язнення і навіть кари на смерть», «наприкінці 1944 близько 10 мільйонів примусових робітників», «майже 2 мільйони росіян», «850 тисяч поляків», «більш половина з них жінки», «відмінні умови залежно від

сфери застосування праці та походження», «індустрія», «сільське господарство», «недостатнє харчування», «брудні бараки», «у сільській місцевості не менш складно», «найгірше ставлення до російських робітників/ць», «робітники-раби», «у Берліні понад 1000 таборів», «нелюдські умови для примусових робітників», «381 147 робітників у Берліні станом на серпень 1944 р. « третина з них жінки», «у Бранденбурзі стільки ж», «половина застосована у сільському господарстві», «систематичне знищення психічно хворих та людей з інвалідністю з 1939», «евтаназія у лікарнях та центрах пристарілих», «...згідно з наказом Гітлера про умертвіння «невартісного життя»», «установи для вбивства», «земельний дім для пристарілих Бранденбург на Гавелі – колишня в'язниця», «пробні вбивства у колишній в'язниці Бранденбург у 1940», «застосування методики убивств газом у концентраційних таборах Польщі та СРСР», «знищення близько 70 тисяч людей у 5 установах у Бранденбурзі з 1940 по 1941 рр. (акція Т4)», «9 тисяч жертв з регіону Берлін-Бранденбург та Центральної Німеччини», «централізоване звезення хворих», «убивство у газових камерах», «спалення тіл», «після завершення акції Т4 – децентралізація убивств», «фейкові листи родичам про смерть рідних», «убивство понад 250 тисяч синто та ромів у всій Європі», «позбавлення їх громадянських прав», «5000 тих, що вижили», ««табір у Берліні, Марцан, з 1936 року, обмежений колючим дротом», «найбільші переслідування свідків Єгова серед релігійних груп», «заборона організації з 1933 року», «продовження зібрань та видання часопису «Вахттурм» у підпіллі», «відмова від нацистського вітання», «заперечення військової служби» та вступу до НСРПН», «протест 1936 з листівками проти обмеження релігійної свободи», «знищення (їх) організації», «10 тисяч свідків Єгова затримано», «2 тисяч з них у концтаборах», «250 страчено», «мирний протест родини Готтгольд 1936 року», «затримані, засуджені та засуджені до смертної кари через «деморалізацію воєнних», «боротьба свідків Єгова як перевірка на віру»²⁶³.

²⁶³ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 90-95; 102-105; 108-111

Моменти 2. До вузлової точки *«Як відбувався Голокост?»*: «організовані масові убивства», «остаточне вирішення «єврейського питання», «так звана конференція у Ванзее, Берлін, 20 січня 1942 року», «план – знищення мільйонів євреїв у концтаборах», «найбільше таборів у Східній Європі, а саме у Польщі, Чехословаччині та СРСР», «транспортування у вагонах для скота», «селекція опісля прибуття», «важка робота для спроможних працювати», «неспроможні (жінки, діти, старі люди) у газових камерах», «індустріальні методи вбивства євреїв у концентраційних таборах Хелмно, Белжець, Собібор, Треблінка, Майданек та Аушвіц», «сприяння більшості людей, установ та державних підприємств», «жодного організованого опору», «замовчування», «слабкий та вибірковий протест католицької та євангельської церков», «близько 5.7 мільйонів євреїв-жертв на окупованих територіях»²⁶⁴.

Моменти 3. До вузлової точки: *«Рухи опору та їх вшанування»*:

- «опір кількох тисяч людей у Німеччині», «невелика частка населення», «різноманітні види опору», «опір через девіантну поведінку», «суспільний вплив», «опір одиниць», «опір груп», «опір із застосуванням насилля», «мирний опір», «спонтанні та організовані дії», «високий ризик»,
- *Опір з політичних мотивів*: «передовсім комуністи, соціалісти та робочі з профспілок», «комуністична група Саєвкова-Якоба-Бестляйна», «500 осіб», «серед них 100 жінок», «(вони) з робітничого союзу Берлін-Бранденбург», «саботаж воєнної економіки Німеччини», «розкидання листівок», «чільні позиції у групі за представниками робітничих професій», «слюсарі», «механіки», «активні в КПН» «група зраджена шпіоном», «лідери групи затримані та страчені 1944 року», «68 учасників страчено», «89 ув'язнені або відправлені на каторгу»,
- *Опір з християнським мотивів*: «конформність конвенційних церков», «євангелічні Німецькі християни», «уникнення не-німецькості в богослужіннях», «свідки Єгова проти служби зі зброєю», «опір конкретних

²⁶⁴ Там само, С. 106-107

священників та пасторів», «проти еватаназії та убивств», «союз 70 священників у 1933 в Далемі, Берлін», «на чолі Мартин Німьолер», «Бармська декларація за несфальшоване Євангеліє», «проповідування попри заборони та позбавлення сану», «пережив Дахау та визволення 1945 року», «католицький пастор Мюнстерський та Берлінський Клеменс Граф фон Гален», «критика расової політики та заходів евтаназії», «заклики до людяності стосовно німецького населення»,

- *Опір молоді*: «різноманітна опозиційна поведінка молоді», «свіг-групи», «передовсім у великих містах як Берлін та Гамбург», «девіантний стиль життя», «орієнтація на американську, англійську моду та звички», «захват забороненим свінгом», «затримання та перевиховання», «смерті від фізичного виснаження та браку харчування», «пірати з едельвайсом», «тисячі молодиків/ць з брошками з едельвайсом», «альтернативна культура молоді», «проти НІ», «самоназва – Наваджос або Пірати з регіону Рур», «13 публічно повішані у Гестапо у Кьольні 10.11.1944 р.», «утрупування Біля Троянда», «студенти Мюнхенського університету, брат та сестра Шоль», «гуманістичне виховання», «розвинутий внутрішній спротив», «поширення опозиційних листівок», «провокативні графіті на кшталт «Гітлер – серійний убивця»», «брат та сестра затримані та страчені народним судом»,
- *Військовий опір*: «спроби замаху на Гітлера», «складний шлях змовництва», «найвідоміша спроба - група навколо полковника Клауса Графа Шенк фон Штауфенберга», «група 20-го липня», «сумка зі звітами та вибухівкою поруч з Гітлером», «командування переворотом особисто з Берліна», «Гітлер не поранений», «зрив операції», «усунення Штауфенберга та кількох офіцерів у ту ж ніч», «затримання 5 тисяч причетних», «засуджені на смерть народним судом»
- *Вшанування*: «різні сприйняття опору після 1945 року», «жодного інтересу у пошуку «хороших німців»», «брак суспільного куражу», «відмова від вшанування опозиціонерів режиму», «різні культури пам'яті двох

німецьких держав», «визнання опору першим німецьким урядом Аденауера», «консервативна пам'ять», «фокус передовсім на збройний опір 20 липня», «вшанування опору військових – частина традиції», «не однозначна оцінка суспільством», «неоднозначне ставлення до збройних сил», «негативний образ ворогів націонал-соціалістів», «комуністичний опір у ФРН забутий», «... у НДР, навпаки, єдиний опір, котрий висвітлено», «вшанування комуністичного опору та робітничих опору », «важлива складова антифашизму в НДР», «виправдання комуністичної орієнтації», «різноманітні форми пам'яті», «меморіали», «меморіальні дошки», «промови», покладання вінків», «історичні дослідження», «документальна та художні фільми», «опозиційні форма», «опір у часи націонал-соціалізму не достатній», «1953 споруджено меморіальний центр військовому опору, Берлін Бендлерблок», «інформація про види спротиву»²⁶⁵.

Ключові ідентичності:

Група 1. До індивідуальних ідентичностей ми віднесемо «Гергеля Гришпана», «Ернест Рата», «А.Гітлера», Й.Гьоббельса», Мартина Німьолера», «Клеменса Аугуста Графа фон Галена», «брата та сестру Шоль», «Кристофа Пробста», «полковника Клауса Шенк фон Штайфенберга»²⁶⁶.

Група 2. Серед колективних ідентичностей ключову роль відіграють «націонал-соціалісти», «громадяни», «німецькі євреї», «єврейські торговці», «єврейські діти», «військовополонені», «цивільні іноземні робітники/ці», «примусові робітники/ці», «росіяни», «поляки», «психічно хворі», «синто та роми», свідки Єгова» «люди з інвалідністю», «лікарі», «лікарі СС», «комуністи», «соціалісти», «робочі з профспілок», «комуністична група опору Саєвкова-Якоба-Бестляйна», «Союз німецьких християн», «окремі пастори та священники», «свінг-групи»,

²⁶⁵ Там само, С. 112-117

²⁶⁶ Там само, С. 90-95;102-105; 108-107

«Пірати з едельвейсом» / «Наваджос» / «Пірати з регіону Рур», організація «Біла Троянда», «академіки», «воєнні»²⁶⁷.

Група 3. З-поміж ідентичностей інституційного характеру виділимо: «державні установи», «КПН», «загони СА», «пожежників», «поліцію», «католицьку та євангельську церкви», «державні лікарні та будинки пристарілих», «Райхсбан» (залізничне підприємство Третього Райху), «Гестапо», «народний суд», «уряд канцлера Аденауера», «збройні сили», «Меморіальний центр німецького опору Берлін-Бендлерблок», а також державні утворення, такі як: «Німеччина», «Польща», «СРСР», «ФРН» та «НДР»²⁶⁸.

Дискурс-аналіз. Блок 4.

Вузлові точки:

Точка 1.*Обходження з історією*

Точка 2.*Праві екстремісти в Німеччині*

Моменти дискурсу:

Моменти 1. До вузлової точки «**Обходження з історією**»: «унікальні злочини», «частина нашої історії», «підведення остаточної межі пам'яті (є) неможливе», «вина», «співучасть», «відповідальність», «40-ва річниця закінчення війни», «промова федерального президента Р. фон Вайцекера 1985 року», «великі дискусії про обходження з історією», « промова федерального президента Йоахіма Гаука у народний день жалоби 15 листопада 2015 року», «камені спотикання», «безіменні жертви націонал-соціалізму», «жертви, позначені номерами», «повернення їм (жертвам) їх імен», «убезпечення їх від забуття»,

²⁶⁷ Там само, С. 90-95;102-105; 108-107

²⁶⁸ Там само, С. 90-95;102-105; 108-107

«камені спотикання у Німеччині, і в багатьох європейських країнах також», «маленькі і важливі місця пам'яті»²⁶⁹.

Моменти 2. До вузлової точки *«Праві екстремісти в Німеччині»*: «люди, що переслідують схожі цілі, що і націонал-соціалісти (перед 1945)», «їх число (у Німеччині) невелике», «жодних їх партій у Бундестазі чи земельних парламентах», «правоекстремісти - маленькі групи», «так звані товариства», «вірні націонал-соціалізму», «неонацисти», « «NPD» (нім. Національно-демократична партія Німеччини, далі - НДПН), « «DVU» (нім. Німецький народний союз, далі – ННС)», «їх число збільшилось», «зростання готовності застосовувати насилля», «зростання злочинів проти притулків Бранденбурзі (2015), «264 злочини проти шукачів притулку та мігрантів (2015)», «цілі політичних екстремістів», «зміна чинного демократичного ладу насильницькими або ненасильницькими засобами», «зміна державного ладу – їх (правоекстремістів) ґрунтовне переконання», «природня нерівність», «перевага «нордично-європейської раси над іншими (расизм)», « ненависть стосовно певних груп», «заперечення рівності жінок та чоловіків (сексизм)», «надзвичайна гордість за Німеччину (націоналізм)», «віра у право сильного», «ідея застосування сили як засобу вирішення суперечностей між людьми та державою», «авторитарні форми обходження між людьми», «заперечення волевиявлення через обрані парламенти», «підтримка авторитарних форм держави або «фюрерства»», «право застосовувати силу проти іншодумців», «праворадикальні ціннісні переконання», «правий популізм», «виступ PEGIDA проти мігрантів у 2014 р.», «виступи у багатьох містах під схожими гаслами», « 21 відсоток населення Німеччини ціннісно схильний.. (до правопопулізму)», « «AfD» (нім. Альтернатива для Німеччини) », «представлена у 13 земельних парламентах» , «(її) виборчий успіх від 6 до 24 відсотків», « 12,2 відсотків підтримки на виборах у Бранденбурзі, 2014 року»²⁷⁰.

²⁶⁹ Там само, С. 124-125

²⁷⁰ Там само, С. 126-127

Ключові ідентичності:

Група 1. Індивідуальну суб'єктність у текстовому матеріалі здобувають «федеральний президент Р. фон Вайцекер», «федеральний президент Й.Гаук» та «митець Гантер Демніг»²⁷¹.

Група 2. Колективними ідентичностями у тексті є «німці», «прийдешні покоління», «праві екстремісти»/ «неонацисти», «правоекстремістські організації», «мігранти», «біженці», «політичні екстремісти» та правопопулістський рух «PEGIDA»²⁷².

Група 3. Інституційну ідентичність мають партії «ННС», «НДПН», «AfD», (Альтернатива для Німеччини), «орган Конституційного захисту», «ландтаги» (земельні парламенти) та «земля Бранденбург»²⁷³.

Додаток 2

²⁷¹ Там само, С. 124-127

²⁷² Там само, С. 124-127

²⁷³ Там само, С. 124-127

Світлина 2.1 Факельний марш націонал-соціалістів 30.01.1933, Берлін²⁷⁴

Світлина 2.2. Пропагандистський плакат НСРПН, 1938 р.²⁷⁵

²⁷⁴ Dr. Tomas Berger-v.d.Heide, Entdecken und verstehen, Vom 20. Jahrhundert bis Gegenwart, Differenzierende Ausgabe, Cornelsen Verlag GmbH, Berlin, 2018, С. 72

²⁷⁵ Там само, С. 74

Світлина 2.3. Плакат з гітлерівським вітанням, близько 1934 р.²⁷⁶

Світлина 2. 4. Пропагандистська листівка до 1 травня, 1933 р.²⁷⁷.

Світлина 2.5. Мешканці міста Керч на півострові Крим шукають після визволення міста загиблих родичів, вбитих німецькими солдатами у грудні 1941 року.²⁷⁸

²⁷⁶ Там само, С. 77

²⁷⁷ Там само, С. 77

²⁷⁸ Там само, С. 100

Світлина 2.6. Гітлер на шляху до трибуни з нагоди свята ворожачої, Брюкеберг, Гамельн, 1934 р. Автор: Гайнрих Гоффман²⁷⁹

Світлина 2.7. «НСРПН береже «народну спільноту», плакат, 1933-1939 рр.²⁸⁰

²⁷⁹ Там само, С. 79

²⁸⁰ Там само, С. 81

Світлина 2.8. Дівчата із «Союзу німецьких дівчат» (BDM) працюють влітку помічницями під час жнив у селі, 1939 р.²⁸¹

Світлина 2.9. Палатковий табір «Гітлерюгенд», Темпельгофер Фельд, Берлін, 1939 р.²⁸²

²⁸¹ Там само, С. 85

²⁸² Там само, с. 85

Світлина 2.10. Ситуація на уроці. На дошці написано: Єврей – наш найбільший ворог! Бережіться євреїв! 1937 р.²⁸³

Світлина 2.11. Підбурювання до бойкоту єврейських магазинів, квітень 1933 р.²⁸⁴

²⁸³ Там само, С. 87

²⁸⁴ Там само, С. 90

Світлина 2.12. З 1935 р. паспорти єврейських громадян позначалися великою літерою «Е»²⁸⁵.

Світлина 2.13. Синагога в огні Берлін, 09.11.1938 р.²⁸⁶

²⁸⁵ Там само, С. 93

²⁸⁶ Там само, С. 92

Світлина 2.14. Радянські примусові робітниці на заводі збройних сил у Берліні, 1945 р.²⁸⁷

Світлина 2.15. Ганс Шоль (ліворуч), Софі Шоль (в центрі) і Кристоф Пробст (праворуч), з «Білої троянди». Страчені 22 лютого 1943 року у Штадельгаймі, Мюнхен²⁸⁸

²⁸⁷ Там само, С. 102

²⁸⁸ Там само, С. 115

Світлина 2.16. Клаус Шенк фон Штауфенберг в уніформі, фото без дати²⁸⁹

Світлина 2.17. З мобільного додатку «Берлінської історичної майстерні», завдяки якому вдається реконструювати пам'ять про повсякденність примусової праці в Берліні, 1933-1945 рр.²⁹⁰

²⁸⁹ Там само, С. 116

²⁹⁰ Там само, С. 103

1 – Reinhard Florian, deutscher Sinto. Foto links: 1947, im Alter von 24 Jahren, Foto rechts: 2005, im Alter von 82 Jahren.

Aus dem „Überblick“ des Portals „Lernen mit Interviews“ (Link siehe Web-code):

Über 25 Millionen Menschen mussten für das nationalsozialistische Deutschland Zwangsarbeit leisten.

In dieser Lernumgebung berichten sieben Überlebende von ihren Erfahrungen in Lagern und Fabriken, dem Verhalten der Deutschen sowie ihrem Leben davor und danach. Zwei Filme informieren über Zwangsarbeit und Entschädigung sowie über Oral History als Quelle.

Im Mittelpunkt der Online-Anwendung „Lernen mit Interviews: Zwangsarbeit 1939–1945“ stehen Lebensgeschichten ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter. Sieben Mitglieder unterschiedlicher Opfergruppen berichten von ihren Erfahrungen in Lagern und Fabriken, dem Verhalten der Deutschen und ihrem Leben danach.

Der im Rahmen dieser Methode vorgestellte Reinhard Florian ist ein deutscher Sinto, der in Ostpreußen geboren wurde. Er überlebte Auschwitz und das KZ Mauthausen. 2014 starb er in Aschaffenburg.

Im Videointerview erklärt Reinhard Florian:

„... [M]it wem kann ich mich unterhalten mit meiner Erfahrung, mit meinen Erlebnissen, die ich hab' mitgemacht?“

Світлина 2.18. Райнгард Флоріан, німецький синто (1947; 2005). Коротка біографія з порталу «Вчитися з інтерв'ю»²⁹¹

²⁹¹ Там само, С. 105

Світлина 2.19. Підрозділи СС і поліція ведуть єврейських громадян вулицею міста Баден-Баден, 10.11.1938 р.²⁹²

²⁹² Там само, С. 95

Світлина 2.20. Пам'ятник двом жінкам, що дивляться у бік газових камер. Територія меморіального комплексу жіночого концентраційного табору Равенсбрюк, 1969 р.²⁹³

Світлина 2.21. Меморіал жертвам Голокосту, Берлін, 2012 р.²⁹⁴

²⁹³ Там само, С. 111

²⁹⁴ Там само, С. 124

Світлина 2.22. «Камені спотикання», Фюрстенвальде, 2009 р.²⁹⁵

Світлина 2.23. Демонстрація прихильників правоекстремістської партії «НДРН» (NPD) проти мігрантів, Фюрстенберг/Гавель, 2015 р.²⁹⁶

²⁹⁵ Там само, С. 125

²⁹⁶ Там само, С. 126

АНОТАЦІЯ

Дипломної роботи

Тема “Діалектика формування національної меморіальної культури та політики пам’яті у Федеративній Республіці Німеччина після Другої світової війни

Студент(ка) Гулевич Владислав Андрійович

(прізвище, ім’я та по-батькові)

Рік навчання, факультет 4 курс політології

Науковий керівник Викладачка кафедри політології НаУКМА, кандидатка філософських наук, доцентка, Амельченко Н.А.

(вчений ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(вчений ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Захищена “ ” 200 р. *(дата не проставляється)*

Короткий зміст роботи У роботі висвітлюється динаміка еволюції національно-меморіальної культури та становлення чинних диспозитивів національної пам’яті у ФРН. Сучасний стан політики пам’яті розглядається крізь призму сучасної дискурс-аналітичної теорії Ш.Муфф, Е.Лакло та Н.Ферло, на прикладі підручника з історії за 9-10 класи міста Берлін та землі Бранденбург.

